



พุทธวจน

บทพิพุทธวจน และคำแปล

พุทธคุณโลกนเร: วรรณกรรม

พุทธวจน
บาฬีพุทธพจน์ & คำแปล

ญาณติโลกะเถระ รวบรวม



ชมรมกัลยาณธรรม
หนังสือดีลำดับที่ ๓๘๓

ภาพปก : พระศิโรตม์ ดวงอิน โดยความเอื้อเฟื้อจากกลุ่มจิตรกรไทย
ออกแบบปก : พระครูวิมลธรรมชัยยศ พุทธิวิโร

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ตุลาคม ๒๕๖๑ จำนวนพิมพ์ ๔,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย ชมรมกัลยาณธรรม ๑๐๐ ถนนประโคนชัย ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง
จังหวัดสมุทรปราการ ๑๐๒๗๐ โทรศัพท์ ๐-๒๗๐๒-๗๓๕๓ และ ๐-๒๗๐๒-๙๖๒๔

รูปเล่ม ศิริส วัชรสุขจิตร เพลท แคนนา กราฟฟิค โทรศัพท์ ๐๘-๖๓๑๔-๓๖๕๑
พิมพ์ บริษัท ขุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์ จำกัด โทรศัพท์ ๐-๒๘๘๕-๗๘๗๐-๓

มีข้อเสนอแนะอันใดเพื่อแก้ไข สำหรับการพิมพ์ครั้งต่อไปให้ดีขึ้น
โปรดส่งข้อความที่ dhirapanno@gmail.com

จัดพิมพ์เป็นธรรมทาน

สัพพทานัง ธัมมทานัง ชินาติ
การให้ธรรมะเป็นทาน ย่อมชนะการให้ทั้งปวง



www.kanlayanatam.com



Facebook : Kanlayanatam



<https://goo.gl/SKaEtU>
เสียงสารถาย “พุทธวจน”
(บาลี)



<https://goo.gl/owJqJB>
เสียงสารถาย “พุทธวจน”
(บาลี - ไทย)

คำนำ

อาจจะเป็นเพราะยุคสมัยที่เร่งรีบรุดไปข้างหน้า ทุกวันนี้พวกเราจึงไม่ค่อยได้ย้อนกลับไปสัมผัสผัสสรสของพระธรรมในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคำสอนดั้งเดิมของพระพุทธเจ้ากันมากนัก โดยมากมักฟังเอาจากอาจารย์ซึ่งปรุ้งมาให้แล้วอีกต่อหนึ่ง ที่นี้คนปรุ้งก็มีหลายประเภท บางอาจารย์ท่านปรุ้งแล้วก็ยังใกล้เคียงกับของเดิมอยู่ แต่บางท่านก็ปรุ้งเสียจนมีรสที่ผิดเพี้ยนไปจากเดิมมากก็มี เมื่อคำสอนของพระพุทธเจ้าเริ่มแพร่หลายไปในต่างประเทศ ทางตะวันตกเองก็เริ่มประสบปัญหาแบบเดียวกัน อะไรๆ ก็บอกว่า The Buddha said (พระพุทธเจ้าตรัสไว้) ซึ่งหลายๆ คำเป็นคำที่แต่งขึ้นมาใหม่ มิใช่เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าเลย

ดังนั้น ถ้าเราอยากเข้าใจรสพระธรรมแบบดั้งเดิมก็คงต้องศึกษาภาษาของพระพุทธเจ้าสักหน่อย ภาษาบาฬีเป็นภาษาที่ใช้รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้อย่างเป็นระบบระเบียบอยู่ในพระไตรปิฎก เราจึงควรพยายามทำความเข้าใจภาษาของพระพุทธเจ้านี้ให้ได้มากที่สุด โดยเบื้องต้นอาจจะใช้ภาษาไทยเป็นตัวช่วย เป็นเครื่องมือให้นำไปขบคิดไปศึกษาต่อ ปัญหาของการแปลภาษาหนึ่งไปอีกภาษาหนึ่งก็คือ ที่เราคิดว่าเข้าใจก็อาจเข้าใจผิดๆ เพราะคำที่ภาษาไทยยืมเอามาจากบาฬีนั้น หลายคำได้มีความหมายผิดเพี้ยนไปจากเดิมมากตามกาลเวลา และเราคงต้องยอมรับว่า เรายังไม่เข้าใจธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นัก (เพราะถ้าเข้าใจ เราก็บรรลุธรรมไปแล้ว!) การได้เทียบเคียงพระพุทธพจน์ดั้งเดิม ควบคู่ไปกับภาษาไทย แบบวรรคต่อวรรค น่าจะทำให้ง่ายขึ้น ต่อการศึกษาค้นคว้าหาความหมายที่แท้จริงต่อไป

หนังสือ **พุทธวจน** นี้ **ท่านพระญาณติโลกะเถระ** เป็นชาวเยอรมันรุ่นแรกๆ ผู้มีศรัทธาเข้ามาบวชเป็นพระ เพื่อบุกเบิกการปฏิบัติอย่างจริงจัง และการศึกษาบาฬีอย่างเจาะลึก ได้เลือกสรรนำออกมาจากพระไตรปิฎก จุดมุ่งหมายก็เพื่อให้ชาวต่างประเทศได้มีโอกาสเข้าถึงพระดำรัสของพระพุทธเจ้าได้อย่างเป็นระบบโดยไม่ผิดเพี้ยนและไม่ยาวหนัก ถือเป็นการเลือกสรรจากมุมมองแนวคิดแบบตะวันตกที่น่าสนใจอย่างยิ่ง มาดูซิว่าฝรั่งเขาประทับใจในคำสอนของพระพุทธเจ้าตรงไหน

ได้ทราบว่า หลวงพ่อสุเมโธ พระฝรั่งรุ่นแรกที่มาอาศัยอยู่กับหลวงปู่ชา สมัยบวชเป็นสามเณรที่หนองคาย ท่านก็ได้อ่านหนังสือพุทธวจน (ฉบับภาษาอังกฤษ) นี้ กลับไปกลับมาจนขึ้นใจ หนังสือเล่มนี้จึงทำหน้าที่ปูพื้นปริยัติ สร้างสัมมาทิฐิ และสำคัญต่อสัมมาปฏิบัติในสมัยที่ท่านมาอยู่กับหลวงปู่ชาเป็นอย่างยิ่ง เราจะสังเกตได้ว่า แม้จนถึงทุกวันนี้ พระธรรมเทศนาของหลวงพ่อสุเมโธก็จะสอดคล้องกับหลักอริยสัจสี่อันเป็นพุทธพจน์อยู่เสมอ

คำแปลส่วนใหญ่่นำมาจากพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาฯ มีบางคำหรือบางประโยคที่ผู้ชำระได้ตรวจทานกับอรรถกถา-ฎีกาแล้ว ก็ปรับแปลให้เหมาะสม เพื่อความราบรื่นของเนื้อหา ต้องขอขอบคุณ พระมหาสังคีต สักดิ์ทวี ผู้ช่วยรวบรวมและพิมพ์คำแปลจากพระไตรปิฎก และได้ช่วยตรวจทานต้นฉบับให้โดยละเอียด ขออนุโมทนากับพระชัยศ พุทธิวิโร สำหรับปกอันงดงาม และกับ ทพญ.อัจฉรา กลิ่นสุวรรณ และชมรมกัลยาณธรรม ในการติดต่อประสานงานเรื่องการพิมพ์ จนได้รูปเล่มที่น่าอ่านในมือของท่านนี้ ถ้ามีความผิดพลาดในการแปลประการใด ผู้ชำระขอน้อมรับไว้แต่ผู้เดียว และขอความเมตตาผู้รู้โปรดแนะนำไปที่ dhirapanno@gmail.com เพื่อความสมบูรณ์ในการพิมพ์ครั้งต่อไป

ขอธรรมะที่แท้จริงของพระบรมศาสดา จงอยู่คู่โลกนี้ไปตราบยิ่งยืนานเทอญ

จตุ จิรฺ สตฺ ฌมฺโม

พระมหากีรติ ธีรปัญญา

วัดจากแดง

สงกรานต์ พ.ศ. ๒๕๖๑

สารบัญ

ทุกขั อริยสัจจ.....	๙
ปฏจขนธา.....	๑๒
ตลทขณ.....	๑๙
สัสาโร.....	๒๖
ทุกขสมุทโย อริยสัจจ.....	๒๙
กมม.....	๒๙
ทุกขนิโรธ อริยสัจจ.....	๓๒
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจ.....	๓๕
สมมาทิฏฐิ.....	๓๖
ปฏจสงโยชนานิ.....	๔๐
อโยนิโสมนสิกาโร.....	๔๐
ฉ อตตทานุทิฏฐิ.....	๔๑
อริยปุคคโล.....	๔๓
สมมาทิฏฐิ.....	๔๔
ตลทขณ.....	๔๖
อตตทานุทิฏฐิ.....	๔๙
อตีตทานาคตปจจุปนหน.....	๕๒
สมมาสงกปโป.....	๕๗
สมมาวาจา.....	๕๙
สมมากมมหนโต.....	๖๒
สมมาอาชีโว.....	๖๔
สมมาวายาโม.....	๖๖
สมมาสติ.....	๗๐
กายานุปัสสนา.....	๗๑
เวทนานุปัสสนา.....	๗๖
จิตตทานุปัสสนา.....	๗๗
ธมมานุปัสสนา.....	๗๙

กายคตาสติยา อานิสัมสา	๘๕
อานาปานสติ สุตตัม.....	๘๘
สมมาสมาธิ.....	๙๔
มคฺคภาวนานุปฺพุพา ปฏิปทา.....	๙๗
ปจฺฉิมวจา.....	๑๐๖
มา ปมาทตฺถ.....	๑๐๗
ประวัติย่อพระญาณติโลกะเถระ	๑๐๘

ตัวย่อคัมภีร์ในวงเล็บท้ายพระบาลี

ที : ทีฆนิกาย

ม : มัชฌิมนิกาย

ล : ลังขุตตนิคาย

อ : อังคุตตรนิกาย

ธ : ธรรมบท

สุ น : สุตตนิบาต

บุคคล เอก นิเทศ : เอกกบุคคลบัญญัตินิเทศ ในพระอภิธรรม

ฉานวิภังค : ฉานวิภังค์ ในพระอภิธรรม

ญาณติโลก เถร : ความเห็นส่วนตัวของพระญาณติโลกะเถระ

[ตัวเลขพระสูตร เรียงตามระบบของ PTS (Pali Text Society) ตามต้นฉบับเดิม]

พุทธวจน

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส

วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา: คำนี้เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว

จตุรฺรณฺ, ภิกฺขเว, อริยสจฺจจฺานํ อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. กตเมสํ จตุรฺรณฺ? ทุกฺขสฺส, ภิกฺขเว, อริยสจฺจจฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. ทุกฺขสมฺมุทฺยสฺส, ภิกฺขเว, อริยสจฺจจฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. ทุกฺขนิโรธสฺส, ภิกฺขเว, อริยสจฺจจฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา, ภิกฺขเว, อริยสจฺจจฺส อนนฺุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ที่สมฺมทฺธานํ สนฺหาวิตํ สํสริตํ มมณฺเจว ตุมฺหากณฺจ. (ที่ ๑๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เราและพวกเธอจึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่หนทางยาวไกลสิ้นกาลนานนี้ เพราะไม่รู้แจ้งไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เป็นไฉน เพราะไม่รู้แจ้งไม่แทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและพวกเธอจึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไปตลอดกาลนานนี้ เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทัยอริยสัจ...ทุกขนิโรธอริยสัจ...ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติอริยสัจ เราและพวกเธอจึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่หนทางยาวไกลสิ้นกาลนานนี้ อย่างนี้.

ยาวกัวณฺจ เม, ภิกฺขเว, อิมेषุ จตุสฺส อริยสจฺจเจสุ เอวํ ติปริวณฺณํ ทฺวาทสาการํ ยถากฺกุตํ ฅาณทสฺสนํ น สุวิสุทฺธํ อโหสิ, เนว ตาวาทํ, ภิกฺขเว, สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณฺพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ‘อนฺุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ’ติ ปจฺจณฺเฑวาลี. ยโธ จ โข เม, ภิกฺขเว, อิมेषุ จตุสฺส อริยสจฺจเจสุ เอวํ ติปริวณฺณํ ทฺวาทสาการํ ยถากฺกุตํ ฅาณทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ, อถาทํ, ภิกฺขเว, สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณฺพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ‘อนฺุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ’ติ ปจฺจณฺเฑวาลี. (สํ ๕๖.๑๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็น) ตามความเป็นจริงมีนรอบ ๓ อย่างนี้ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา ยังไม่บริสุทธิ์เพียงใด เราก็ยังไม่ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้หลุดตรัสมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ เพียงนั้น ก็เมื่อใดญาณทัสสนะตามความเป็นจริง มีนรอบ ๓ อย่างนี้ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา บริสุทธิ์ดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงปฏิญาณตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้หลุดตรัสมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

‘อชิตโต โข มุยาโย ฐมโม คมภีโร ทุทฺทโส ทุรฺนุโพโร สนฺโต ปณฺีโต อตฺตกาจโร นิปุณฺเณ
ปณฺุฑิตเวทนีโย. อาลยรามา โข ปนายํ ปชา อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา. อาลยรามา โข ปนายํ
ปชา อาลยรตาย อาลยสมฺมุทิตาย ทุทฺทสํ อิํ จานํ ยทฺิํ อิทฺปฺปจฺยตา ปฏฺิจจสมฺบุปาโท.
อิทฺมปิ โข จานํ ทุทฺทสํ ยทฺิํ สพฺพสงฺขารสมฺเถ สพฺพูปธิปฏฺินิสฺสคฺโค ตณฺฺหาภฺขโย วิราโค
นิโรโร นิพฺพานํ.

ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต จะคาดคะเน
เอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ส่วนหมู่มสัตว์นี้ มีอาลัยเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในอาลัย
เบิกบานแล้วในอาลัย ก็อันหมู่มสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในอาลัย เบิกบานแล้วใน
อาลัย ยากที่จะเห็นได้ซึ่งฐานะนี้ คือ ปัจจัยแห่งสภาวะธรรมอันเป็นที่อาศัยกันเกิดขึ้น
(ปฏิจจสมุปบาท) ยากที่จะเห็นได้ซึ่งฐานะแม่นี้ คือพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ระงับแห่งสังขาร
ทั้งปวง เป็นที่สลัดอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา คลายความกำหนัด พ้นจากทุกข์.

สนฺติ สตฺตา อปฺปรชฺภชชาติกา, อสฺสวณฺตา ฐมฺมสฺส ปรีหายนฺติ. ภวิสฺสนฺติ ฐมฺมสฺส
อณฺณาตาโร. (ม ๒๖)

สัตว์ที่มีธุลีในดวงตาน้อย ยังมีอยู่ เมื่อไม่ได้ฟังพระสัทธรรมย่อมเสื่อมไป ผู้รู้ตามซึ่งธรรมได้
จักต้องมี.

ทุกข์ อริยสัจ

อริยสัจ คือ ทุกข์

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, ทุกฺข์ อริยสจฺจํ? ชาติปิ ทุกฺขา, ชราปิ ทุกฺขา, มรณฺมปิ ทุกฺข์, โสภปริเทวทุกฺข
โทมนสฺสอุปายาสปิ ทุกฺขา, อปฺปิเยหิ สมฺปิโยโค ทุกฺโข, ปิเยหิ วิปฺปิโยโค ทุกฺโข, ยมฺปิจฺฉํ น
ลภติ ตมฺปิ ทุกฺข์, สงฺขิตฺเตน ปณฺจฺปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์อริยสัจเป็นไฉน แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ แม้มรณะก็
เป็นทุกข์ แม้โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นทุกข์ แม้ความประจวบกับสิ่งไม่เป็น
ที่รักก็เป็นทุกข์ แม้ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ปรรณาสังใดไม่ได้แม้สิ่งนั้นก็เป็น
ทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นทุกข์.

กตมา จ, ภิกฺขเว, ชาติ? ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชาติ สณฺชาติ โสภกนฺติ
อภินิพฺพตฺติ ขนฺธานํ ปาตุมาโว आयตฺนानํ ปฏฺิลลาโภ, อโย วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ชาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นไฉน ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลง ความเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งชั้นันท์ ความได้อายตนะครบในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่าชาติ.

กตมา จ, ภิกษเว, ชรา? ยา เตลล์ เตลล์ สตุตทานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตุตฺตนิกาเย ชรา ชีรณตา ขณฺธุจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตฺตจฺจตา आयุโน สํหาณี อินฺหุริยานํ ปริปาโก, อยํ วุจฺจติ, ภิกษเว, ชรา.

ก็ชราเป็นไฉน ความแก่ ภาวะของความแก่ พันหลุด ผมหงอก หน้เป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่าชรา.

กตมญฺจ, ภิกษเว, มรณํ? ยํ เตลล์ เตลล์ สตุตฺตทานํ ตมฺหา ตมฺหา สตุตฺตนิกาเย จุติ จวนฺตา เภโท อนฺตรธาณํ มจฺจุ มรณํ กาลกิริยา ขนฺธานํ เภโท กเพวรสฺส นิกฺเขโป ชีวิตินฺหุริยสฺสุปฺปจฺเจโท, อิํ วุจฺจติ, ภิกษเว, มรณํ.

ก็มรณะเป็นไฉน ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความทำลายแห่งชั้นันท์ ความทอดทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่ามรณะ.

กตโม จ, ภิกษเว, โสโก? โย โข, ภิกษเว, อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ พฺยสเนน สมนฺนาคตฺสฺส อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ ทุกฺขมฺเมเนน ผุฏฺฐสฺส โสโก โสจนา โสจิตฺตตํ อนฺโตโสโก อนฺโตปริโสโก, อยํ วุจฺจติ, ภิกษเว, โสโก.

ก็โสกะเป็นไฉน ความแห้งใจ กิริยาที่แห้งใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แห้งใจ ความผาก ณ ภายใน ความแห้งผาก ณ ภายใน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าโสกะ.

กตโม จ, ภิกษเว, ปริเทโว? โย โข, ภิกษเว, อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ พฺยสเนน สมนฺนาคตฺสฺส อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ ทุกฺขมฺเมเนน ผุฏฺฐสฺส อาเทโว ปริเทโว อาเทวนา ปริเทวนา อาเทวิตฺตตํ ปริเทวิตฺตตํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกษเว, ปริเทโว.

ก็ปริเทวะเป็นไฉน ความคร่ำครวญ ความร่ำไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพัน ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าปริเทวะ

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ? ยํ โข, ภิกฺขเว, กายิกํ ทุกฺขํ กายิกํ อสาดํ กายสมฺพสฺสชํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทยิตํ, อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ.

ก็ทุกฺขํเป็นไฉน ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกฺขํเกิดแต่กายสัมผัส อันนี้เรียกว่าทุกฺขํ.

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, โทมนสฺสํ? ยํ โข, ภิกฺขเว, เจตสิกํ ทุกฺขํ เจตสิกํ อสาดํ มโนสมฺพสฺสชํ ทุกฺขํ อสาดํ เวทยิตํ, อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, โทมนสฺสํ.

ก็โทมนสฺสเป็นไฉน ความทุกฺขํทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกฺขํเกิดแต่มนสัมผัส อันนี้เรียกว่าโทมนสฺส.

กตโม จ, ภิกฺขเว, อุปายาโส? โย โข, ภิกฺขเว, อณฺดรณฺณตเรน พุยสเนน สมฺนาคตสฺส อณฺดรณฺณตเรน ทุกฺขชฺมเมเนน ผุจฺจสฺส อายาโส อุปายาโส อายาลิตตตํ อุปายาลิตตตํ, อयํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, อุปายาโส.

ก็อุปายาสเป็นไฉน ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรังแกคือทุกฺขํอย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าอุปายาส.

กตโม จ, ภิกฺขเว, อปฺปิเยหิ สมฺปิโยโค ทุกฺโข? อิท ฺยสฺส เต โหนฺติ อนิฏฺฐา กนฺตา อมฺนาปารูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ฐมฺมา, เย วา ปนสฺส เต โหนฺติ อนตฺถกามา อหิตกามา อผาสุกกามา อโยคกฺเขมกามา, ยา เตหิ สทฺธี สงฺคติ สมาคโม สโมธานํ มิสฺสีภาโว, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว, อปฺปิเยหิ สมฺปิโยโค ทุกฺโข.

ก็ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกฺขํ เป็นไฉน ความประสบความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะ ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกฺขํ.

กตโม จ, ภิกฺขเว, ปิเยหิ วิปฺปิโยโค ทุกฺโข? อิท ฺยสฺส เต โหนฺติ อิฏฺฐา กนฺตา มฺนาปารูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ฐมฺมา, เย วา ปนสฺส เต โหนฺติ อตฺถกามา หิตกามา ผาสุกกามา โยคกฺเขมกามา มาตา วา ปิตา วา ภาตา วา ภคินี วา มิตฺตา วา อมฺจจา วา ณาติสาโลหิตา วา, ยา เตหิ สทฺธี อสงฺคติ อสมาคโม อสโมธานํ อมิสฺสีภาโว, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปิเยหิ วิปฺปิโยโค ทุกฺโข.

ก็ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ความไม่ประสบ ความไม่พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ อันท่าปรารถนา นำใคร นำพ้อใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะ คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตรอำมาตย์ หรือญาติสาโลหิต ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์.

กตมณฺจ, ภิกฺขเว, ยมฺปิ จ ฉ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ? ชาตฺถมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วต มยํ น ชาตฺถมฺมา อสุสํ, น จ วต โน ชาติ อากฺขณฺเยยฺย'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จ ฉ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. ชราธมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วต มยํ น ชราธมฺมา อสุสํ, น จ วต โน ชรา อากฺขณฺเยยฺย'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จ ฉ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. พยาธิธมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วต มยํ น พยาธิธมฺมา อสุสํ, น จ วต โน พยาธิ อากฺขณฺเยยฺย'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จ ฉ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. มรณธมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วต มยํ น มรณธมฺมา อสุสํ, น จ วต โน มรณ อากฺขณฺเยยฺย'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จ ฉ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมานํ, ภิกฺขเว, สตฺตาทนํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ 'อโห วต มยํ น โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมา อสุสํ, น จ วต โน โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมา อากฺขณฺเยยฺย'ติ. น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ, อิทมฺปิ ยมฺปิ จ ฉ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ.

ก็ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเกิดเป็นธรรมดา ขอความเกิดอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความแก่เป็นธรรมดา ขอความแก่อย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้น สัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความตายเป็นธรรมดา ขอความตายอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสเป็นธรรมดา ขอโสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้น

สัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้อันนั้น นั่นก็เป็น ทุกข์.

กตเม จ, ภิกขเว, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา? เสยฺยถิทํ -- ฐุปาทานกฺขนฺโธ, เวทฺฐุปาทานกฺขนฺโธ, สญฺญปาทานกฺขนฺโธ, สงฺขารุปาทานกฺขนฺโธ, วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺโธ. อิมํ วุจฺจหนฺติ, ภิกขเว, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา. อิทํ วุจฺจติ, ภิกขเว, ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. (ที ๒๒)

ก็โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เป็นไฉน อุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ.

ปญฺจขนฺธา ชั้น ๕

ยํ ภิกฺขเว, ภิกฺขุ, ฐุปํ -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา, หีนํ วา ปณฺธิตํ วา, ยํ ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ ฐุปกฺขนฺโธ. ยา กาลิ เวทนา -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนา อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกา วา สุขุมา วา, หีนา วา ปณฺธิตา วา, ยา ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ เวทนากฺขนฺโธ. ยา กาลิ สญฺญา -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนา อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกา วา สุขุมา วา, หีนา วา ปณฺธิตา วา, ยา ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ สญฺญากฺขนฺโธ. เย เกจิ สงฺขารา -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนา อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกา วา สุขุมา วา, หีนา วา ปณฺธิตา วา, ये ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ สงฺขารกฺขนฺโธ. ยํ ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ -- อตีตํ อคตํ ปจฺจุปฺปนา อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา, หีนํ วา ปณฺธิตํ วา, ยํ ทูเร สนฺติเก วา -- อยํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ.

รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า เวทนาชั้น สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า สัญญาชั้น สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า สังขารชั้น วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ นี้ชื่อว่า วิญญาณชั้น.

รูปปาทานขนฺโธ

กตโม จาธุโส, รูปปาทานกฺขนฺโธ? จตตาริ จ มหาภูตานิ, จตฺนุณญจ มหาภูตานิ อฺปาทาย รูป.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้นนี้คือรูปเป็นไหน? คือมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔.

จตตาริ มหาภูตานิ:

กตมา จาธุโส, จตตาริ มหาภูตา? ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็มหาภูตรูป ๔ เป็นไหน คือ
ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ.

กตมา จาธุโส, ปถวีธาตุ? ปถวีธาตุ ลีลา อชฺฌตฺติกา, ลีลา พาหิรา. กตมา จาธุโส, อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬิ ชฺริคตํ อฺปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ -- เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นฺหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺชํ วกฺกํ หทยํ ยกนํ กีโลมกํ ปิหํ ปฺปฬาสํ อนฺตํ อนฺตคฺคณฺ อฺทริยํ กรีสํ, ยํ วา ปนฺณณฺมปี กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬิ ชฺริคตํ อฺปาทินฺนํ. อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ, ยา จ พาหิรา ปถวีธาตุ, ปถวีธาตุ เรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ -- เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทิสฺวา ปถวีธาตฺุยา นิพฺพินฺหติ, ปถวีธาตฺุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ปฐวีธาตุเป็นไหน คือ ปฐวีธาตุภายในก็มี ปฐวีธาตุภายนอกก็มี
ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไหน คือ อฺปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน
เป็นของแข็ง แข็ง เป็นของหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก
ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ลำไส้ สายรัดไส้ อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออฺปาทินนกรูป
ภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็ง แข็ง เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุ
ภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็ปฐวีธาตุภายในและปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นปฐวีธาตุ
นั่นเอง. บัณฑิตพึงเห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่
ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา บัณฑิตครั้งเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบ
ตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจาก
ปฐวีธาตุ.

กตมา จาธุโส, อาโปธาตุ? อาโปธาตุ ลียา อชฺฌตฺติกา, ลียา พาหิรา. กตมา จาธุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ -- ปีตตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ ลิงฺฆาณิกา ลลิกา มุตฺตํ, ยํ วา ปนณฺณมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ -- อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ ยา จ พาหิรา อาโปธาตุ, อาโปธาตุเรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทิสฺวา อาโปธาตุยา นิพฺพินฺหติ, อาโปธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อาโปธาตุเป็นไฉน คือ อาโปธาตุภายในก็มี อาโปธาตุภายนอกก็มี ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน คือ อุปาทินนกรูปรภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ ซึมซาบเกาะกุม ใต้แก่ ดี เสดด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เปลมัน น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ น้ำมูตร หรืออุปาทินนกรูปรภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ ซึมซาบเกาะกุม นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั้นเอง บัณฑิตพึงเห็นอาโปธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ครั้นเห็นอาโปธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอาโปธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจากอาโปธาตุ.

กตมา จาธุโส, เตโชธาตุ? เตโชธาตุ ลียา อชฺฌตฺติกา, ลียา พาหิรา. กตมา จาธุโส, อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ -- เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชีริยติ, เยน จ ปริทฺยหติ, เยน จ อลิตปีตฺทายิตฺสยิตํ สฺมมา ปริณามํ คจฺฉติ, ยํ วา ปนณฺณมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ -- อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ ยา จ พาหิรา เตโชธาตุ, เตโชธาตุเรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สฺมมฺปฺปณฺณาย ทิสฺวา เตโชธาตุยา นิพฺพินฺหติ, เตโชธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เตโชธาตุเป็นไฉน คือ เตโชธาตุภายในก็มี เตโชธาตุภายนอกก็มี ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน คือ อุปาทินนกรูปรภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของอบอุ่น คอยบ่มให้สุกร้อน ใต้แก่ อุสมาไอบุ่ที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ไฟขราที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ไฟใช้ที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ไฟย่อยที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปรภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของอบอุ่น คอยบ่มให้สุกร้อน นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เตโชธาตุภายในและเตโชธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั้นเอง บัณฑิตพึงเห็นเตโชธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่

เรา นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา บัณฑิตครั้งเห็นเตโชธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในเตโชธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจากเตโชธาตุ.

กตมา จาฐโส, วาโยธาตุ? วาโยธาตุ ลียา อชฺฌตฺติกา, ลียา พาหิรา. กตมา จาฐโส, อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิํ -- อุทฺธงฺคมา วาตา, อโรคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โภจฺจาสยา วาตา, องฺคมางฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ -- อโย วุจฺจ ตาฐโส, อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ, ยา จ พาหิรา วาโยธาตุ, วาโยธาตุเรเวสา. ‘ตํ เนตํ มม เนโสหฺมสมฺมิ น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฺฐจฺหุฬํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฺฐวา วาโยธาตุยา นิพฺพินฺหติ วาโยธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็วาโยธาตุเป็นไฉน คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี. ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็วาโยธาตุภายในเป็นไฉน คือ อุปาทินนกรุปภายในที่เป็นของเฉพาะตน ที่พัดไหวไปมา มีความเคร่งตึง ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องล่าง ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า-ลมหายใจออกหรือ อุปาทินนกรุปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน ที่พัดไหวไปมา มีความเคร่งตึง นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็น วาโยธาตุนั้นเอง บัณฑิตพึงเห็นวาโยธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั้นไม่ใช่ของเรา นั้นไม่ใช่เรา นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา บัณฑิตครั้งเห็นวาโยธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุ ย่อมยังจิตให้คลายกำหนดจากวาโยธาตุ.

เสยฺยถาปิ, อาฐโส, กฏฺฏจฺญจ ปฏฺฐิจฺจ วลฺลิจฺจ ปฏฺฐิจฺจ ตินฺนจฺจ ปฏฺฐิจฺจ มตฺตติกฺกจฺจ ปฏฺฐิจฺจ อากาโส ปริวาริโต อคารํ ตเวว สงฺขํ คจฺฉติ; เอวเมว โข, อาฐโส, อฏฺฐิจฺจ ปฏฺฐิจฺจ นฺหารุจฺจ ปฏฺฐิจฺจ มฺสจฺจ ปฏฺฐิจฺจ จมฺมจฺจ ปฏฺฐิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปํ ตเวว สงฺขํ คจฺฉติ. (ม ๒๘)

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยไม้ด้วย อาศัยเถาวัลย์ด้วย อาศัยหญ้าด้วย อาศัยดินเหนียวด้วย แวดล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่าเป็น “เรือน” ฉนฺโต ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยกระดูกด้วย อาศัยเอ็นด้วย อาศัยเนื้อด้วย อาศัยหนังด้วย แวดล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่าเป็น “รูป” ฉนฺนํเหมือนกันแล.

เอตตาวตา จตตารโ มหาภูตา กถิตา. ยं ปน “จตุณัน มหาภูตานัน อูปาทาย รูปน” ตี वा
สงขิตเตน “อูปาทารูปน”ตี वा สงขत्, ตं อภिธम्मनยานุสาเรน จตุวิสตีวิธः จग्ขु โสत्तं ฆानं
ชีวहा गायो: रूपं सप्तो कन्ठो रसो; इतिदिनथरियं पुरिसिनथरियं चिविदिनथरियं हथवत्तु गाय-
विद्युत्तु वीविद्युत्तु आकाशत्तु रूपस्स लहत्ता, रूपस्स म्हुत्ता, रूपस्स कममव्वत्ता,
रूपस्सुप्जयो, रूपस्स सन्तत्ति, रूपस्सชरत्ता, रूपस्स अनिज्जत्ता, कवपीकारो आहारो’त्ति.
โผฏฐัพพารम्मณं ปน ปจวี-เตไซ-วาโยติ อิมาสु तीसु चात्तुसु अनโตคคत्तत्ता
อิธ วิเสสโต न वृत्तं. (भावन्तीโลก เถร)

เท่านี้ก็เป็นการกล่าว มหาภูตรูป ๔ ส่วนรูปใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ รูปนั้นเรียก อูปาทาย-
รูป มี ๒๔ ตามนัยพระอภิธรรม คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ: รูป เสียง กลิ่น รส;
อิติदिनथरियं पुरिसिनथरियं चिविदिनथरियं हथवत्तु गायविद्युत्तु वीविद्युत्तु आकाशत्तु
ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความควรแก่การงานแห่งรูป ความก่อกำเนิดแห่งรูป
ความสืบต่อแห่งรูป ความแก่แห่งรูป ความไม่เที่ยงแห่งรูป อาหารคือคำข้าว
ส่วนโผฏฐัพพะนั้นนับเข้าในธาตุสามคือ ดิน-ไฟ-ลม จึงไม่กล่าวแยกออกไป.

เวทนูปาทานขนฺโธ

ติสฺโส อีมา, ภิกฺขเว, เวทนา. กตมา ติสฺโส? สุขา เวทนา, ทุกฺขา เวทนา, อทุกฺขมสุขา เวทนา --
อีมา โข, ภิกฺขเว, ติสฺโส เวทนาติ. (สํ ๓๖.๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ เหล่านี้ เวทนา ๓ เป็นไฉน คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขม-
สุขเวทนา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ เหล่านี้แล.

สญฺญูปาทานขนฺโธ

กตมา จ, ภิกฺขเว, สญฺญา? ฉยิเม, ภิกฺขเว, สญฺญากายา -- รูปสญฺญา, สทฺทสญฺญา,
คณฺธสญฺญา, รสสญฺญา, โผฏฐัพพสญฺญา, ฐมฺมสญฺญา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัญญาเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัญญา ๖ หมวดนี้คือ ความสำคัญใน
รูป ความสำคัญในเสียง ความสำคัญในกลิ่น ความสำคัญในรส ความสำคัญในโผฏฐัพพะ
ความสำคัญในธรรมารมณ์.

สงฺขารูปาทานขนฺโธ

กตเม จ, ภิกฺขเว, สงฺขารา? ฉยิเม, ภิกฺขเว, เจตนากายา -- รูปสญฺเจตนา, สทฺทสญฺเจตนา, คณฺธสญ
เจตนา, รสสญเจตนา, โผฏฐัพพสญเจตนา, ฐมฺมสญเจตนา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สังขารเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจตนา ๖ หมวดนี้ คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา.

อัย สุตตตณฺโณ. อภิมฺเม ปน ปญฺเจสมตฺตนามธฺมา เจตสิกฺกามาเนน กถิตา. เต สงฺขารกฺขนฺธสีเสณ เตสุ เตสุ กุสลากุสลาวยากตจิตฺตูปปาเทสุ ยถากมฺ ยถาธิปฺเปตฺ อฺปลพฺภานฺติ. เตสํ วิตถารกถา วิสุทฺธิมคฺคํ วา อภิมฺมตฺถสงฺคหํ วา โอโลเกตฺวา ภาตพฺพา.
(ภาณตีโลก เถร)

นี่ตามนัยพระสูตร ส่วนตามนัยพระอภิธรรม สังขารคือนามธรรม ๕๐ กล่าวด้วยชื่อ เจตสิกเจตสิกเหล่านั้นย่อมได้ ตามลำดับ ตามสมควร ในจิตตูปปาตกุศล-อกุศล-อัพยาगतนั้น ๆ พึงดูความพิสดารเอาในวิสุทธิมรรคหรืออภิธรรมัตถสังคหะเถิด.

วิญญานูปาทานชนฺโร

กตมญจ, ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ? ฉยิมฺ, ภิกฺขเว, วิญฺญาณกาเย -- จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตฺวิญฺญาณํ, ฆานวิญฺญาณํ, ชิวหาวิญฺญาณํ, กายวิญฺญาณํ, มโนวิญฺญาณํ. (สํ ๒๒.๕๖)

ก็วิญญาณเป็นไฉน ? วิญญาณ ๖ หมวดเหล่านี้คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ.

อชฺฌตฺติกญฺเจว, อาวุโส, จกฺขุ อปรินฺนํ โหติ, พาหิรา จ รูปา น อาปาถํ อาคจฺจนฺติ, โน จ ตชฺชฺโส สมฺนนาหาโร โหติ, เนว ตาว ตชฺชฺสฺส วิญฺญาณภาคฺสฺส ปาตุภาโว โหติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย หากจักขุอันเป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกไม่มาสู่คลองจักขุ ทั้งความใสใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มี วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมไม่ปรากฏ.

อชฺฌตฺติกญฺเจว, อาวุโส, จกฺขุ อปรินฺนํ โหติ, พาหิรา จ รูปา อาปาถํ อาคจฺจนฺติ, โน จ ตชฺชฺโส สมฺนนาหาโร โหติ, เนว ตาว ตชฺชฺสฺส วิญฺญาณภาคฺสฺส ปาตุภาโว โหติ.

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย หากจักขุอันเป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ แต่ความใสใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นไม่มี วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมไม่ปรากฏ.

ยโต จ โข, อาวุโส, อชฺมตฺติกญฺเจว, อาวุโส, จกฺขุ อปริภินฺนํ โหติ พาหิรา จ รูปา อาปาถิ
อาคจฺจนฺติ, ตชฺช โข จ สมนฺนาหาโร โหติ, เอวํ ตชฺชสฺส วิญญาณภาคสฺส ปาตุภาโว โหติ.
ยํ ตถาภูตสฺส รูปํ ตํ รูปุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ,

ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย แต่ว่าในกาลใดแล จักขุอันเป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย
รูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปก็มี
ในกาลนั้น วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้น ย่อมปรากฏได้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปแห่ง
สภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด รูปนั้นย่อมถึงความสงเคราะห์ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือรูป.

ยา ตถาภูตสฺส เวทนา สา เวทฺฐุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ, ยา ตถาภูตสฺส สมนฺนา
สา สมนฺนุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ, เย ตถาภูตสฺส สงฺขารา เต สงฺขารุปาทานกฺขนฺธํ
สงฺคหํ คจฺจติ, ยํ ตถาภูตสฺส วิญญาณํ ตํ วิญญาณุปาทานกฺขนฺธํ สงฺคหํ คจฺจติ.

เวทนาแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด เวทนานั้นย่อมถึงความสงเคราะห์ในอุปาทาน
ชั้นหัตถ์คือเวทนา สัญญาแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด สัญญานั้นย่อมถึงความสงเคราะห์
ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือสัญญา สังขารแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นเหล่าใด สังขารเหล่านั้นย่อม
ถึงความสงเคราะห์ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือสังขาร วิญญาณแห่งสภาพที่เป็นแล้วอย่างนั้นอันใด
วิญญาณนั้นย่อมถึงความสงเคราะห์ในอุปาทานชั้นหัตถ์คือวิญญาณ.

โส เอวํ ปชานาติ -- ‘เอวญฺหิ กิร อิมลํ ปญฺจนนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สงฺคโห สนฺนิปาโต
สมวาโย โหติ. (ม ๒๘)

ภิกษุที่ย่อมรู้ชัดตอบอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า การสงเคราะห์ การประชุมพร้อม หมวดหมู่แห่ง
อุปาทานชั้นหัตถ์ ๕ เหล่านี้ ย่อมมีได้ ด้วยประการอย่างนี้.

อเนกปริยาเยน ทิ โว, ภิกฺขเว, ปฏฺิจฺจสมฺบุตฺตํ วิญญาณํ วุตฺตํ มยา, อญฺจตร ปจฺจยา นตฺถิ
วิญญาณสฺส สมฺภโวติ“ยํ ยเทว, ภิกฺขเว, ปจฺจยํ ปฏฺิจฺจ อุปฺปชฺชติ วิญญาณํ, เตน เตเนว
วิญญาณํตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ. จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ วิญญาณํ, จกฺขุวิญญาณํตฺเวว
สงฺขยํ คจฺจติ; โสตฺถญฺจ ปฏฺิจฺจ สทฺเท จ อุปฺปชฺชติ วิญญาณํ, โสตฺถวิญญาณํตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ;
ฆานญฺจ ปฏฺิจฺจ คนฺธे จ อุปฺปชฺชติ วิญญาณํ, ฆานวิญญาณํตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ; ชิวฺหญฺจ ปฏฺิจฺจ
รเส จ อุปฺปชฺชติ วิญญาณํ, ชิวฺหาวิญญาณํตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ; กายญฺจ ปฏฺิจฺจ ใญฺญฺจ พฺเพ จ อุปฺปชฺชติ
วิญญาณํ, กายวิญญาณํตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ; มนญฺจ ปฏฺิจฺจ ฐมฺเม จ อุปฺปชฺชติ วิญญาณํ,
มโนวิญญาณํตฺเวว สงฺขยํ คจฺจติ. (ม ๓๘)

เพราะวิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแก่พวกข้าพระองค์ โดยปริยายเป็นอนนิก ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเว้นจากปัจจัยมิได้มีฉันทิ ดูกกรภิกษุทั้งหลาย ฉันทินั้นเหมือนกันแล วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยปัจจัยนั้น ๆ วิญญาณอาศัยจักขุและรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตและเสียงทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยฆานะและกลิ่นทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหาและรสทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะและธรรมารมณทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาณ.

โย, ภิกขเว, เอวံ วเทยย -- ‘อหมณฺเฏฏฐ รุปา อณฺเฏฏฐ เวทนาย อณฺเฏฏฐ สณฺเฎฏฐ อณฺเฎฏฐ สงฺขารเห วิญญาณสฺส อาคตฺตี วา คตฺตี วา จุตฺตี วา อุปฺปตฺตฺตี วา วุทฺธิ วา วิรูฬฺหี วา เวปฺลุลฺล วา ปณฺณาเปสฺสามิ”ติ, เนตํ จานํ วิชฺชติ. (ลํ ๒๒.๕๓)

ดูกกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักบัญญัติการมาเกิดหรือการไปเกิด การจุติ การอุปบัติ ความเจริญ ความงอกงาม ความไพบูรณ์ แห่งวิญญาณ นอกจากรูป นอกจากเวทนา นอกจากสัญญา นอกจากสังขาร คำกล่าวดังนี้ของสมณพราหมณ์นั้น ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

ติลกฺขณํ ไตรล็กษณํ

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตฺตานํ อณฺุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ, จิตฺตาว สฺมา ฐาตุ ฐมฺมณฺุจฺจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ สงฺขารธา อนิจฺจาติ. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณาเปติ ปณฺุจเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตทานิโกโรติ -- ‘สพฺเพ สงฺขารธา อนิจฺจา”ติ. อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตฺตานํ อณฺุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ จิตฺตาว สฺมา ฐาตุ ฐมฺมณฺุจฺจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ สงฺขารธา ทุคฺขาติ. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณาเปติ ปณฺุจเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตทานิโกโรติ -- ‘สพฺเพ สงฺขารธา ทุคฺขา”ติ. อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตฺตานํ อณฺุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ จิตฺตาว สฺมา ฐาตุ ฐมฺมณฺุจฺจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ ฐมฺมา อนตฺตธาติ. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณาเปติ ปณฺุจเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตทานิโกโรติ -- ‘สพฺเพ ฐมฺมา อนตฺตธา””ติ. (อํ ๓.๑๓๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตาม
ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า
สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจ
ง่ายว่า ‘สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็
ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง
ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง
เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะ
ตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไป
ตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘ธรรมทั้งปวงเป็น
อนัตตา’.

ตํ ก็ มณฺเฑณ, ภิกฺขเว, รูโป นิจฺจํ वा อนิจฺจํ वा””ติ? “อนิจฺจํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนฺนํ นิจฺจํ ทุกฺขํ वा ตํ
สุขํ वा””ติ? “ทุกฺขํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนฺนํ นิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามชมฺมํ, กลลํ นุ ตํ สมฺนุสฺสลิตุํ --
‘เอตํ มม, เอโสหฺมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตํ””ติ? “โน เหนฺตํ, ภนฺเต”. “เวทนา... สญฺญา... สงฺขารา...
วิญฺญาณํ นิจฺจํ वा อนิจฺจํ वा””ติ? “อนิจฺจํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนฺนํ นิจฺจํ ทุกฺขํ वा ตํ สุขํ वा””ติ?
“ทุกฺขํ, ภนฺเต”. “ยํ ปนฺนํ นิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามชมฺมํ, กลลํ นุ ตํ สมฺนุสฺสลิตุํ -- ‘เอตํ มม,
เอโสหฺมสมฺมิ, เอโส เม อตฺตํ””ติ? “โน เหนฺตํ, ภนฺเต”.

ตสฺมาตฺติห, ภิกฺขเว, ยํ กิณฺณจฺจํ รูโป อตีตํ นาคตปฺปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺชตฺตํ वा พหิทฺธา वा โอฟาริกํ वा
สุขุมํ वा หีนํ वा ปณฺธิตํ वा ยํ ทูเร สนฺติเก वा, สพฺพํ รูโป -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส
อตฺตํ””ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทฎฺฐพฺพํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง ภิกษุ
เหล่านั้นกราบทูลว่า ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า เป็น
ทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะ
ตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นคือเรา นั่นตัวตนของเรา ไม่ควรเห็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน เวทนา... สัญญา... สังขาร...
วิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือสุขเล่า
เป็นทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอ
ที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา นั่นคือเรา นั่นตัวตนของเรา’ ไม่ควรเห็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแหละ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน
เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ในที่ไกลหรือใกล้

รูปทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’.

ยา กาลิ เวทนา อตีตानาคตปัจจุปปนฺหา อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา โอฟาริกา วา สุขฺมา วา หีนา วา ปณฺีตา วา ยา ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพา เวทนา -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. ยา กาลิ สญฺเญา อตีตानาคตปัจจุปปนฺหา อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา โอฟาริกา วา สุขฺมา วา หีนา วา ปณฺีตา วา ยา ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพา สญฺเญา -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. เย เกลิจิ สงฺขารา อตีตानาคตปัจจุปปนฺหา อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกา วา สุขฺมา วา หีนา วา ปณฺีตา วา ये ทูเร สนฺติเก วา, สพฺเพ สงฺขารา -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. ยํ กิณฺณจิจิ วิญฺญานํ อตีตानาคตปัจจุปปนฺหํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สุขฺมํ วา หีนํ วา ปณฺีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ วิญฺญานํ -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺเวย ทฏฺฐพฺพํ. (สํ ๒๒.๕๙)

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ เวทนาทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ สัญญาทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ สังขารทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’ วิญญานอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ไกลหรือใกล้ วิญญานทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา’.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, อयํ คณฺเฑน นทิจิ มหฺนตํ เผณปิณฺฑํ อาวเหยฺย. ตเมณฺ จกฺขุมา บุริโส ปสฺเสยฺย นิชฺฌมาเยยฺย โยนิโส อุปปริกฺขเยยฺย. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปปริกฺขโต วิตฺตกณฺเวย ชาเยยฺย, ตฺถจฺจกณฺเวย ชาเยยฺย, อสํารกณฺเวย ชาเยยฺย. กิณฺณหิจิ ลียา, ภิกฺขเว, เผณปิณฺฑเต สํโร? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยํ กิณฺณจิจิ รูปํ อตีตानาคตปัจจุปปนฺหํ. เป. ยํ ทูเร สนฺติเก วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิชฺฌายตี โยนิโส อุปปริกฺขตี. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปปริกฺขโต

จิตตกณเฑาะว์ ชายติ, ตุจกณเฑาะว์ ชายติ, อสารกณเฑาะว์ ชายติ. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, รุเป สาโร?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้น้ำคองคานี้พึงพัดเอาฟองน้ำลอยมา บุรุษผู้มีจักขุพึงเห็น ฟ่ง พิจารณา ฟองน้ำนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย แผลฟองน้ำนั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในฟองน้ำพึงมีได้อย่างไร แม้ฉันใด ดูกร ภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกล หรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น ฟ่ง พิจารณารูปนั้นโดยแยบคาย เมื่อภิกษุนั้นเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย รูปนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในรูปพึงมีได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกัน.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, สรทสมเย อุลลฬุสฺสิตเก เทเว วสฺสนฺเต อุกฺเก อุกทปฺพพฺพุลํ อฺปฺปชฺชติ เจว นิสฺสชฺชติ จ. ตเมณํ จกฺขุมา บุริสฺโส ปสฺเสยฺย นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขชฺชติ. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขโต จิตฺตกณเฑาะว์ ชายเยยฺย, ตุจกณเฑาะว์ ชายเยยฺย, อสารกณเฑาะว์ ชายเยยฺย. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, อุกทปฺพพฺพุเล สาโร? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยา กาจิ เวทนา อตีตानาคตปจฺจุปฺปนฺนา. เป. ยา ทูเร สนฺติเก วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสติ นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขติ. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขโต จิตฺตกณเฑาะว์ ชายติ, ตุจกณเฑาะว์ ชายติ, อสารกณเฑาะว์ ชายติ. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, เวทนาย สาโร?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนเม็ดหยาบตกอยู่ในฤดูสารท วงน้ำ ย่อมปูดขึ้นและหายไป ในน้ำ บุรุษผู้มีจักขุ พึงเห็น ฟ่ง พิจารณาวงน้ำนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่ โดยแยบคาย วงน้ำนั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในวงน้ำนั้น พึงมี ได้ได้อย่างไร แม้ฉันใด เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น ฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย เวทนานั้นย่อมปรากฏเป็น ของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในเวทนาพึงมีได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกัน.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส จิตฺเต มชฺฌนฺหิเก กाले มริจิกา ผนฺทติ. ตเมณํ จกฺขุมา บุริสฺโส ปสฺเสยฺย นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขชฺชติ. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขโต จิตฺตกณเฑาะว์ ชายเยยฺย, ตุจกณเฑาะว์ ชายเยยฺย, อสารกณเฑาะว์ ชายเยยฺย. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, มริจิกาย สาโร? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยา กาจิ สณฺญา อตีตानาคตปจฺจุปฺปนฺนา. เป. ยา ทูเร สนฺติเก วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสติ นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขติ. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิสฺสชฺชติ โยนิสฺโส อฺปฺปปริกฺขโต จิตฺตกณเฑาะว์ ชายติ, ตุจกณเฑาะว์ ชายติ, อสารกณเฑาะว์ ชายติ. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, สณฺญาย สาโร?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อนยังอยู่ พยับแดด ย่อมเต็มระยิบระยับในเวลา
เที่ยง บุรุษผู้มีจักขุพึงเห็น เฟ่ง พิจารณา พยับแดดนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น เฟ่ง
พิจารณาอยู่โดยแยบคาย พยับแดดนั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า ฯลฯ สารระในพยับแดด
พึงมีได้อย่างไร แม้ฉันใด สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ
อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น เฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย สัญญานั้นย่อมปรากฏ
เป็นของว่างเปล่า หาสารระมิได้ สารระในสัญญาพึงมีได้อย่างไร ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, บุริโส สารตฺถิโก สารคเวสี สารปริเยสนํ จรมาโน ติณ्हํ กุจारी อาทาย
วณํ ปริเสยฺย. โส ตตฺถ ปสฺเสยฺย มหนฺตํ กทลิกฺขนฺธํ อุชฺฐํ นวํ อุกุกฺกชาตํ. ตเมณฺ ฺมูเล
จินฺตเยยฺย; ฺมูเล เจตฺวา อคฺเค จินฺตเยยฺย, อคฺเค เจตฺวา ปตฺตวณฺณิ วินิพฺภูเชยฺย. โส ตสฺส
ปตฺตวณฺณิ วินิพฺภูชนฺโต เพคฺคุมฺปิ นาทิจฺเจยฺย, กุโธ สารํ! ตเมณฺ จกฺขุมา บุริโส ปสฺเสยฺย
นิชฺฌาเยยฺย โยนิโส อุปฺปริกฺขเยยฺย. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปฺปริกฺขโต ฺริตฺตกณฺ
เณว ชาเยยฺย, ตฺวจฺจนฺเณว ชาเยยฺย, อสารกณฺเณว ชาเยยฺย. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, กทลิกฺขนฺธ
สารโ? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, เย เกจิ สงฺขารา อตีตानาคตปจฺจุปฺปนฺนา. เป. เย ทูเร สนฺติเก
วา ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิชฺฌายตี โยนิโส อุปฺปริกฺขตี. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส
อุปฺปริกฺขโต ฺริตฺตกณฺเณว ชายตี, ตฺวจฺจนฺเณว ชายตี, อสารกณฺเณว ชายตี. กิณฺหิ ลียา,
ภิกฺขเว, สงฺขารेषฺสุ สารโ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการด้วยไม้แก่น เสาหาไม้แก่น เที่ยวแสวงหาไม้แก่น
อยู่ ถือเอาจอบอันคม พึงเข้าไปสู่ป่า บุรุษนั้นพึงเห็นต้นกล้วยใหญ่ ตรง ใหม่ ยังไม่เกิดแก่น
ในป่านั้น พึงตัดโคนต้นกล้วยนั้น แล้วจึงตัดปลาย แล้วจึงปอกเอากาบใบออก บุรุษนั้นปอก
กาบใบออกแล้ว ไม่พึงได้แม้กระพี้ในต้นกล้วยใหญ่นั้น จะพึงได้แก่นแต่ที่ไหน บุรุษผู้มีจักขุพึง
เห็น เฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย ซึ่งต้นกล้วยใหญ่นั้น เมื่อบุรุษนั้นเห็น เฟ่ง พิจารณาอยู่
โดยแยบคาย ต้นกล้วยใหญ่นั้น พึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาแก่นมิได้ แก่นในต้นกล้วย
พึงมีได้อย่างไร แม้ฉันใด สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่
ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น เฟ่ง พิจารณา สังขารนั้นโดยแยบคาย เมื่อภิกษุนั้นเห็น
เฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย สังขารนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสารระมิได้ สารระใน
สังขารทั้งหลายพึงมีได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกันแล.

เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, มายากาโร วา มายาการนฺตเวาลี วา จตฺมहापठे मायं विथंसेय्य.
ตमेणฺ จกฺขุมา บุริโส ปสฺเสยฺย นิชฺฌาเยยฺย โยนิโส อุปฺปริกฺขเยยฺย. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต
โยนิโส อุปฺปริกฺขโต ฺริตฺตกณฺเณว ชาเยยฺย, ตฺวจฺจนฺเณว ชาเยยฺย, อสารกณฺเณว ชาเยยฺย.
กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, มายาย สารโ? เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยํ กิณฺหิ วิณฺณาณํ อตีตानาคต-

ปัจจุปนุณ. เป. ยํ ทูเร สนฺติเก วา, ตํ ภิกฺขุ ปสฺสตี นิชฺฌายตี โยนิโส อุปฺปริกฺขตี. ตสฺส ตํ ปสฺสโต นิชฺฌายโต โยนิโส อุปฺปริกฺขโต วิตฺตกณฺเณว ขายตี, ตุจฺจกณฺเณว ขายตี, อสํารกณฺเณว ขายตี. กิณฺหิ ลียา, ภิกฺขเว, วิญฺญาณเณ สาโร? (สํ ๒๒.๙๕)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นักมายากลหรือลูกมีนักมายากล ฟังแสดงมายากลที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง บุรุษผู้มีจักขุพึงเห็น เฟ่ง พิจารณากลนั้นโดยแยบคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็น เฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย มายากลนั้นพึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในมายากลพึงมีได้ อย่างไร แม้ฉันใด วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ ภิกษุย่อมเห็น เฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย เมื่อภิกษุเห็น เฟ่ง พิจารณาอยู่โดยแยบคาย วิญญาณนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้ สาระในวิญญาณ พึงมีได้ได้อย่างไร ฉันนั้นเหมือนกันแล.

โย, ภิกฺขเว, รูปํ อภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส อภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ อภินฺนุหตี, อปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ. โย เวทณํ อภินฺนุหตี. โย สณฺณํ อภินฺนุหตี. โย สงฺขารे อภินฺนุหตี. โย วิญฺญาณํ อภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส อภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ อภินฺนุหตี, อปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ. โย จ โข ภิกฺขเว, รูปํ นาภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส นาภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ นาภินฺนุหตี, ปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ. โย เวทณํ นาภินฺนุหตี. โย สณฺณํ นาภินฺนุหตี. โย สงฺขารे นาภินฺนุหตี. โย วิญฺญาณํ นาภินฺนุหตี, ทุกฺขํ โส นาภินฺนุหตี. โย ทุกฺขํ นาภินฺนุหตี, ปริมุตฺโต โส ทุกฺขสมฺมาตี วทามิ” (สํ ๒๒.๒๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเพลิดเพลินรูป ผู้นั้นชื่อว่าเพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดเพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นไม่พ้นไปจากทุกข์ ผู้ใดเพลิดเพลินเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ผู้นั้นชื่อว่าเพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดเพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นไม่พ้นไปจากทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดแลไม่เพลิดเพลินรูป ผู้นั้นชื่อว่าไม่เพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดไม่เพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นพ้นไปจากทุกข์ ผู้ใดไม่เพลิดเพลินเวทนา ฯลฯ ไม่เพลิดเพลินสัญญา ฯลฯ ไม่เพลิดเพลินสังขาร ฯลฯ ไม่เพลิดเพลินวิญญาณ ผู้นั้นชื่อว่าไม่เพลิดเพลินทุกข์ ผู้ใดไม่เพลิดเพลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้นพ้นไปจากทุกข์ได้.

ตีณิ เทวทูตานิ: น ตวํ อทฺทส มนุสฺเสสุ อิตฺถิ วา ปุริสํ วา อาสีติกํ วา นาฏฺฐิกํ วา วสุสสติกํ วา ชาตียา ชินฺณํ โคปานลิวงกํ โภคคํ ทณฺทปรายณํ ปเวธมานํ คจฺจนฺตํ อาตุรํ คตโยพพฺพนํ ขณฺททนต์ํ ปลิตเกสํ วิฐุณํ ขลลิตสิริํ วลิตํ ติลกาหตคตฺตน”ติ? โส เอวมาห -- ‘อทฺทสํ, ฆนฺเต””ติ. “ตเมณํ, ภิกฺขเว, ยโม ราชา เอวมาห -- ‘อมฺโฆ, ปุริส, ตสฺส เต วิญฺญุสฺส สโต มหุลลกสฺส น เอตทโหสิ -- อหฺมปิ โขมฺหิ ชราธมฺโม ชรํ อนตีโต, หนฺทาหํ กลฺยาณํ กโรมิ, กาเยน วาจาเย มนสา”ติ.

เทวทูต ๓: ท่านไม่เห็นหญิงหรือชายมีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี นับแต่เกิดมา ผู้แก่
ซีโครงคด หลังอ ถือไม้เท้า งกเงิน เดินไป กระสับกระส่าย ล่วงวัยหนุ่มสาว พันหัก ผมหงอก
หนังย่น ศีรษะล้าน เหี่ยว ตัวตกระ ในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า เห็นเจ้าข้า
พระยายมตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านนั้นรู้ความ มีสติ เป็นผู้ใหญ่แล้ว ได้มีความ
ดำริดังนี้บ้างไหมว่า แม้ตัวเราแล ก็มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ควรที่
เราจะทำความดีทางกาย ทางวาจา และทางใจ.

น ตวั อททส มนุสเสสุ ทุติยั เทวทูตัม ปาตุญฺตนะ”ติ? โส เอวมาห -- ‘นาททสั, ฆนฺเต’ติ.
“ตเมณั, ภิกฺขเว, ยโม ราชา เอวมาห -- ‘อมโฆ ปุริส, น ตวั อททส มนุสเสสุ อิตถึ วา ปุริสั
วา อาพาธิกั ทุกฺขิตั พาฬุหคิลานั, สเก มุตฺตกริเส ปลิปนฺนั เสมานั, อญฺเษหิ วุฏฺฐาปิยมานั,
อญฺเษหิ สัเวสิยมานน’ติ? โส เอวมาห -- ‘อททสั, ฆนฺเต’”ติ. “ตเมณั, ภิกฺขเว, ยโม ราชา
เอวมาห -- ‘อมโฆ ปุริส, ตสฺส เต วิญญุสฺส สโต มหุลลกสฺส น เอตทโหสิ -- อหฺมปิ
โฆมฺหิ พฺยาธิธฺมโม พฺยาธึ อนตฺตีโต, หนฺทาหํ กลฺยาณั กโรมิ กาเยน วาจา ย มนสา”ติ.

ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านไม่เห็นเทวทูตที่ ๒ ปรากฏในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า
ข้าพเจ้าไม่เห็นเลยเจ้าข้า พระยายมตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านไม่เห็นหญิง
หรือชาย ผู้ป่วย ทนทุกข์ เป็นไข้หนัก นอนเปื้อนมูลธุตุของตน มีคนอื่นคอยพุงลุกพุงเดิน
ในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า เห็นเจ้าข้า พระยายมตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหา
จำเริญ ท่านนั้นรู้ความ มีสติ เป็นผู้ใหญ่แล้ว ได้มีความดำริดังนี้บ้างไหมว่า แม้ตัวเราแล
ก็มีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้ ควรที่เราจะทำความดีทางกาย
ทางวาจา และทางใจ.

น ตวั อททส มนุสเสสุ อิตถึ วา ปุริสั วา เอกาหฺมตัม วา ทฺวิหฺมตัม วา ตีหฺมตัม วา อุกฺกุมาตกั
วินิลกั วิปฺพพฺกชาตนะ”ติ? โส เอวมาห -- ‘อททสั, ฆนฺเต’”ติ. “ตเมณั, ภิกฺขเว, ยโม ราชา
เอวมาห -- ‘อมโฆ ปุริส, ตสฺส เต วิญญุสฺส สโต มหุลลกสฺส น เอตทโหสิ -- อหฺมปิ โฆมฺหิ
มรณธฺมโม มรณั อนตฺตีโต, หนฺทาหํ กลฺยาณั กโรมิ กาเยน วาจา ย มนสา”ติ. (อ ๓.๓๖)

ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านไม่เห็นหญิงหรือชายที่ตายแล้ววันหนึ่ง หรือสองวัน หรือสามวัน
ขึ้นพองเขียวช้ำ มีน้ำเหลืองเยิ้ม ในหม่อมมนุษย์หรือ สัตว์นั้นทูลอย่างนี้ว่า เห็นเจ้าข้า พระยายม
ตามอย่างนี้ว่า ดูกรพ่อมหาจำเริญ ท่านนั้นรู้ความ มีสติ เป็นผู้ใหญ่แล้ว ได้มีความดำริดังนี้
บ้างไหมว่า แม้ตัวเราแล ก็มีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ควรที่เราจะ
ทำความดีทางกาย ทางวาจา และทางใจ.

“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา”ติ,
อถ นิพฺพินฺนหติ ทฺทุกฺเข,

ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี.
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

“สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา”ติ,
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข,
“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา”ติ,
อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข,

ยथा ปญฺญา ยปฺสฺสติ.
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
ยथा ปญฺญา ยปฺสฺสติ.
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา. (ธ ๒๗๗-๒๗๙)

เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (ที่ตนหลง) นี่เป็นทางแห่งความหมดจด เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (ที่ตนหลง) นี่เป็นทางแห่งความหมดจด เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (ที่ตนหลง) นี่เป็นทางแห่งความหมดจด.

สํสโร สังสารวัฏ

อนมตคฺโคยํ, ภิกฺขเว, สํสโร. ปุพฺพา โภจฺจि น ปญฺญาติ อวิชฺชาเนวฺรณํ สตฺตํ
ตณฺหาสํโยชนํ สนฺชาวตํ สํสرتํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่กำกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ.

ตํ ก็ มณฺณ, ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข พหุตรํ, ยํ वा โว อิมินา ทีฆเณ อทฺธนา สนฺชาวตํ สํสرتํ
อมฺนาปสมฺปิโยคา มฺนาปวิปฺปิโยคา กนฺทนฺตํ โรทฺนตํ อสฺสุ ปฺสฺสนนํ ปคฺขริตํ,
ยํ वा จตฺตฺสฺ มหาสมฺมุทฺเตสุ อุกฺกน”ติ.

พวกเขาจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน น้ำตาที่หลังไหลของพวกเขา ผู้ท่องเที่ยวไปมา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ สิ่งไหนจะมากกว่ากัน.

ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, มาตฺมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ; เตสํ वा มาตฺมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ อมฺนาปสมฺ-
ปิโยคา มฺนาปวิปฺปิโยคา กนฺทนฺตํ โรทฺนตํ อสฺสุ ปฺสฺสนนํ ปคฺขริตํ, น ตฺเวว จตฺตฺสฺ
มหาสมฺมุทฺเตสุ อุกฺกํ. ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, ปีตฺมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ... ภาตฺมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ...
ภคินีมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ... ปุตฺตมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ... ธิตฺมรณํ ปจฺจนฺนฺตํ... ฌาติพฺยสนํ ปจฺจนฺนฺตํ...
โภคพฺยสนํ ปจฺจนฺนฺตํ... ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, โรคพฺยสนํ ปจฺจนฺนฺตํ, เตสํ โว โรคพฺยสนํ
ปจฺจนฺนฺตํ อมฺนาปสมฺปิโยคา มฺนาปวิปฺปิโยคา กนฺทนฺตํ โรทฺนตํ อสฺสุ ปฺสฺสนนํ
ปคฺขริตํ, น ตฺเวว จตฺตฺสฺ มหาสมฺมุทฺเตสุ อุกฺกํ. (สํ ๑๕.๓)

พวกเขาได้ประสมมรณกรรมของมารดาตลอดกาลนาน น้ำตาที่ไหลออกของเธอเหล่านั้น ผู้ประสมมรณกรรมของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั้นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย พวกเขาได้ประสมมรณกรรมของบิดา...ของพี่ชายน้องชาย...ของพี่สาวน้องสาว...ของบุตร...ของธิดา... ความเสื่อมแห่งญาติ...ความเสื่อมแห่งภคชะ...ได้ประสบความเสื่อมเพราะโรค ตลอดกาลนาน น้ำตาที่ไหลออกของเธอเหล่านั้น ผู้ประสบความเสื่อมเพราะโรค คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั้นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย.

ตัม ก็ มณฺเฑถ, ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข พหุตรํ, ยํ วา โว อิมินา ทีเเมน อทฺธนา สนฺชาวตํ สํสฺรตํ สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสณฺหนํ ปคฺขริตํ, ยํ วา จตฺตสฺส มหาสมฺมุทฺเตสฺส อุกฺกน””ติ.

พวกเขาจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน โลहितที่หลังไหลออกของพวกเขา ผู้ท่องเที่ยวไปมา ซึ่งถูกตัดศีรษะ โดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ สิ่งไหนจะมากกว่ากัน.

ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, โจรา คามฆาตาติ คเหตุวา สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสณฺหนํ ปคฺขริตํ.
ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, โจรา ปาริปนฺนิกาติ คเหตุวา สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสณฺหนํ ปคฺขริตํ.
ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, โจรา ปารทาริกาติ คเหตุวา สีสจฺจินฺหานํ โลหิตํ ปสฺสณฺหนํ ปคฺขริตํ,
น ตเวว จตฺตสฺส มหาสมฺมุทฺเตสฺส อุกฺกน. ตัม กิสฺส เหตุ?
อนมตฺตคฺโคยํ, ภิกฺขเว, สํสาโร. เป. อลํ วิมุจฺจิตฺน””ติ. (สํ ๑๕.๑๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตลอดเวลาที่พวกเขาถูกจับตัดศีรษะ โดยข้อหาว่าเป็นโจรฆ่าชาวบ้าน โลहितที่หลังไหลออกนั้นแหละมากกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตลอดเวลาที่พวกเขาถูกจับตัดศีรษะ โดยข้อหาว่าเป็นโจรตัดปล้น โลहितที่หลังไหลออกนั้นแหละมากกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตลอดเวลาที่พวกเขาถูกจับตัดศีรษะ โดยข้อหาว่าเป็นโจรประพฤติผิดในภรรยาของผู้อื่น โลहितที่หลังไหลออกนั้นแหละมากกว่า น้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องต้นปลายไม่ได้... ควรพอเพื่อการหลุดพ้น ดังนี้.

เอวํ ทีฆรตฺตํ โว, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ติพฺพํ ปจฺจนฺณุตฺตํ พุยฺสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ, กฺภูสิ วพฺพิตฺตา. ยาวณฺจิทํ, ภิกฺขเว, อลเมว สพฺพสงฺขารेषฺส นิพฺพินฺนิตฺตํ อลํ วิรชฺชิตฺตํ อลํ วิมุจฺจิตฺน””ติ.
(สํ ๑๕.๑)

พวกเขาได้เสวยทุกข์ ความเผ็ดร้อน ความพินาศ ได้เพิ่มพูนปฏิพัตินในป่าช้า ตลอดกาลนาน เหมือนฉะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เหตุเพียงเท่านั้น พอที่เดียวที่จะเบื่อหน่าย ในสังขาร ทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนัด พอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้.

ทุกขสมุทโย อริยสัจ อริยสัจ คือ เหตุแห่งทุกข์

โส จกขุณา รูป ทิสฺวา ปิยฺรูเป รฺูเป สารชฺชติ, อปฺปิยฺรูเป รฺูเป พฺยาปชฺชติ, อนุปฺภฺจิตกายนสฺติ จ วิหฺรติ ปริตฺตเจตฺโส. ตณฺจ เจโตวิมฺุตติ ปณฺณาวิมฺุตติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ -- ยตฺถสฺส เต ปาปกกา อกฺุสลา ฅมฺมา อปฺริเสสา นิริชฺฅณฺหติ. โส เอวํ อนุโรธวิโรธํ สฺมาปนฺโน ยํ กิณฺจิจิ เวทณํ เวเทติ สฺขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมฺสฺขํ วา, โส ตํ เวทณํ อภินฺนฺหติ อภิวทติ อชฺโฌสายนฺติ ติณฺฺจติ. ตสฺส ตํ เวทณํ อภินฺนฺหโต อภิวทโต อชฺโฌสายนฺติ ติณฺฺจโต อฺุปฺปชฺชติ นนฺทึ. ยา เวทนาสุ นนฺทึ ตทฺุ- ปาทานํ, ตสฺสุปาทานปฺจฺจยา ภวํ, ภวปฺจฺจยา ชาติ, ชาติปฺจฺจยา ชรามรณํ โสกปฺริเทวทุกฺข โทมนสฺสุปายาสา สฺมภวณฺติ. เอวเมตฺสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺุขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. โสเตน สทฺุ สฺสูตฺวา. เป. ฆาเนน คนฺธํ ฆายิตฺวา. เป. ชิวฺหาย รลํ สายิตฺวา. เป. กาเยน โผณฺฺจพฺพํ ผฺลิตฺวา. เป. มนฺสา ฅมฺมํ วิณฺุณาย ปิยฺรูเป ฅมฺเม สารชฺชติ, อปฺปิยฺรูเป ฅมฺเม พฺยาปชฺชติ, อนุปฺภฺจิตกายนสฺติ จ วิหฺรติ ปริตฺตเจตฺโส. ตณฺจ เจโตวิมฺฺุตติ ปณฺณาวิมฺฺุตติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ -- ยตฺถสฺส เต ปาปกกา อกฺุสลา ฅมฺมา อปฺริเสสา นิริชฺฅณฺหติ. โส เอวํ อนุโรธวิโรธํ สฺมาปนฺโน ยํ กิณฺจิจิ เวทณํ เวเทติ สฺขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมฺสฺขํ วา, โส ตํ เวทณํ อภินฺนฺหติ อภิวทติ อชฺโฌส- สายนฺติ ติณฺฺจติ. ตสฺส ตํ เวทณํ อภินฺนฺหโต อภิวทโต อชฺโฌสายนฺติ ติณฺฺจโต อฺุปฺปชฺชติ นนฺทึ. ยา เวทนาสุ นนฺทึ ตทฺุ- ปาทานํ, ตสฺสุปาทานปฺจฺจยา ภวํ, ภวปฺจฺจยา ชาติ, ชาติปฺจฺจยา ชรามรณํ โสกปฺริเทวทุกฺข โทมนสฺสุปายาสา สฺมภวณฺติ. เอวเมตฺสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺุขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. (ม ๓๘)

เขาเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมกำหนดในรูปที่น่ารัก ย่อมขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติ ในกายไม่ตั้งมั่น และเป็นผู้มีจิตที่มีกำลังน้อย ย่อมไม่ทราบชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับหมดแห่งเหล่าอกุศลธรรมอันชั่วช้าตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งความ ยินดียินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุข ก็ดี ย่อมเพลิดเพลिन บ่นถึง ตีใจเวทนานั้นอยู่ เมื่อเขาเพลิดเพลिन บ่นถึง ตีใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลिनก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลिनใดในเวทนาทั้งหลายมีอยู่ ความเพลิดเพลिनนั้น เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพของเขาจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติของเขาจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ความเกิดแห่ง กองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีแก่เขาได้โดย่างนี้ เขาได้ยินเสียงด้วยโสตะ... ดมกลิ่นด้วยฆานะ...

ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ สนฺธิมฺปิ ฉินฺทหนฺติ, นิลฺโลปมฺปิ ทรหนฺติ, เอกาการิกมฺปิ กโรหนฺติ, ปริปนฺเถปิ ติฏฺฐจฺหนฺติ, พรทารมฺปิ คจฺจจฺหนฺติ. ตเมนํ ราชานो คเหตุวา วิวิธา กมฺมการณา กาเรนฺติ. เต ตตฺถ มรณมฺปิ นิคจฺจจฺหนฺติ, มรณมตฺตมฺปิ ทุกฺขํ. อยมฺปิ, ภิกฺขเว, กามานํ อาทีนโว สนฺทิกฺขจฺโก, ทุกฺขกฺขนฺโธ กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผู้ชนตัดที่ต่อบ้าง ปล้นอย่างกวาดล้างบ้าง กระทำการ ปล้นเรือนหลังเดี่ยวบ้าง ดักปล้นในหนทางบ้าง สมสู่ภรรยาคนอื่นบ้าง พระราชาทั้งหลาย จับคน ๆ นั้น ได้แล้ว ให้กระทำการกรรมกรณต่าง ๆ คนเหล่านั้นถึงตายไปตรงนั้นบ้าง ถึงทุกข์ ปางตายบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้นี้ก็เป็นที่โทษของกามทั้งหลายที่เห็นกันอยู่ เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ ล้วนเกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ทั้งนั้น.

ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ กาเยน ทฺวจฺจริตํ จรฺหนฺติ, วาจาเย ทฺวจฺจริตํ จรฺหนฺติ, มนสา ทฺวจฺจริตํ จรฺหนฺติ. เต กาเยน ทฺวจฺจริตํ จริตฺวา, วาจาเย ทฺวจฺจริตํ จริตฺวา, มนสา ทฺวจฺจริตํ จริตฺวา, กายสฺส เกทา ปรี มรณา อปายํ ทฺคคฺคตี วินิปาตํ นิรยํ อุปฺปชฺชนฺติ. อยมฺปิ, ภิกฺขเว, กามานํ อาทีนโว สมฺปฺรายิกโ, ทุกฺขกฺขนฺโธ กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ. (ม ๑๓)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล ผู้ชนต่างประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ชนเหล่านั้นครั้งประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกาย แดก ย่อมเข้าไปถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้นี้ก็เป็นที่โทษของกามทั้งหลาย ในสัมปรายภพ เป็นกองทุกข์ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นตัวบังคับ ล้วนเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายทั้งนั้น.

น อนฺตลิกฺเข น สมฺมทฺมชฺเฌ, น ปพฺพदानํ วิวรํ ปวิสฺส.
น วิชฺชตี โส ชคฺติปฺปเทโส, ยตฺถกฺขจฺโite มุจฺเจยฺย ปาปกมฺมา. (ธ ๑๒๗.)

บุคคลอาจจะเข้าไปสู่อากาศอันไม่มีระหว่างคั่น หามิได้ อาจจะเข้าไปสู่ท่ามกลางแห่งมหาสมุทร หามิได้ อาจจะเข้าไปสู่ระหว่างแห่งภูเขา หามิได้ คือไม่ว่าจะดำรงอยู่ในประเทศแห่งแผ่นดินใด ที่จะทำให้พ้นจากกรรมอันชั่ว ประเทศแห่งแผ่นดินนั้น ย่อมไม่มี.

เจตนาห้, ภิกขเว, กมฺมํ วทามิ. เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ -- กาเยน วาจาเย มนสา.

ผลโส, ภิกขเว, กมฺมานํ นิทานสมฺภโว

อตฺถิ, ภิกขเว, กมฺมํ นิริยเวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ ติริจฺจฺจานโยนิเวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ เปตฺติวิสย-
เวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ มนุสฺสโลกเวทนียํ, อตฺถิ กมฺมํ เทวโลกเวทนียํ.

ตีวิธาห้, ภิกขเว, กมฺมานํ วิปากํ วทามิ -- ทิฏฺฐเจว ธมฺเม, อุปฺปชฺเช วา, อปฺเร วา ปริยาเย.

(อํ ๙.๖๓)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลมีเจตน์จำนง แล้วจึงกระทำความกรรมด้วย
กาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม.

กรรมที่ให้วิบากในนรกก็มี ที่ให้วิบากในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็มี ที่ให้วิบากในเปรตวิสัยก็มี
ที่ให้วิบากในมนุษย์โลกก็มี ที่ให้วิบากในเทวโลกก็มี.

วิบากแห่งกรรม เรากล่าวว่ามี ๓ ประการ คือ กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน ๑ กรรมที่ให้ผลใน
ภพที่เกิด ๑ กรรมที่ให้ผลในภพต่อๆ ไป ๑.

กมฺมสุสกา, ภิกขเว, สตฺตา กมฺมทายาทา กมฺมโยนี กมฺมพฺนฺธุ กมฺมปฏฺิสรณา,
ยํ กมฺมํ กโรนฺติ - กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา - ตสฺส ทายาทา ภวณฺติ. (อํ ๑๐.๒๐๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของๆ ตน เป็นผู้รับผลของกรรม เป็นผู้ที่มี
กรรมเป็นที่กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำความกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่ว
ก็ตาม ย่อมเป็นผู้ได้รับผลของกรรมนั้น.

โหติ โส, ภิกขเว, สมโย ยํ มหาสมฺมุทโท อุตฺตมุตฺตติ วิสุตฺตติ น ภวติ; น ตฺเววาทํ, ภิกขเว,
อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาโลโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ ทฺกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ.
โหติ โส, ภิกขเว, สมโย ยํ สิเนรุ ปพฺพตฺราชา ทฺยฺหติ วินฺสฺสติ น ภวติ; น ตฺเววาทํ, ภิกขเว,
อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาโลโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ ทฺกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ.
โหติ โส, ภิกขเว, สมโย ยํ มหาปถวี ทฺยฺหติ วินฺสฺสติ น ภวติ; น ตฺเววาทํ, ภิกขเว, อวิชฺชานี-
วรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาโลโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ ทฺกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ". (สํ ๒๒.๙๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรมียังมีสมัยเหือดแห้ง ไม่เป็นมหาสมุทร แต่เราไม่กล่าวว่าสัตว์
ทั้งหลาย ผู้มีอวิชาเป็นเครื่องกางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่
จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขุนเขาสิเนรุยังมีสมัยที่ถูกไฟไหม้พินาศไป ไม่เป็นภูเขา แต่เราไม่กล่าวว่า
สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอวิชาเป็นเครื่องกางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่
จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แผ่นดินใหญ่ยังมีสมัยที่ถูกไฟไหม้พินาศไปไม่เป็นแผ่นดิน แต่เราไม่กล่าว ว่าสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีวิชาเป็นเครื่องกางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมา อยู่ จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

ทุกขนิโรธ อริยสัจ อริยสัจ คือ ความดับทุกข์

เยปิ หิ เกจิ, ภิกขเว, อนาคตมทฺธานํ. เป. เอตฺรหิ สมณฺหา วา พฺราหฺมณฺหา วา ยํ โลกํ ปิยรूपํ สาตรูปํ ตํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺติ ทฺกฺขโต ปสฺสนฺติ อนตฺตโต ปสฺสนฺติ โรคโต ปสฺสนฺติ ภยโต ปสฺสนฺติ, เต ตณฺหํ ปชฺชนฺติ. เย ตณฺหํ ปชฺชนฺติ เต อฺปฺธิ ปชฺชนฺติ. เย อฺปฺธิ ปชฺชนฺติ เต ทฺกฺขํ ปชฺชนฺติ. เย ทฺกฺขํ ปชฺชนฺติ เต ปริมุจฺจนฺติ ชาตฺติยา ชฺราย มรณฺน โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทฺกฺกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อฺปายาสฺเสหิ, ปริมุจฺจนฺติ ทฺกฺกฺขสมฺมาติ วทามฺหิ. (สํ ๑๒.๖๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคตกาล ฯลฯ ในปัจจุบันกาล ย่อมเห็นอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นที่ชื่นใจในโลกนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นสภาพมิใช่ตัวตน โดยความเป็นโรค โดยความเป็นภัย สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมละตัณหาได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดว่าย่อมละตัณหาได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมละอุปธิได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดว่าย่อมละอุปธิได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมละทุกข์ได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดว่าย่อมละทุกข์ได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นซึ่งว่าย่อมพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส เรากล่าวว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมพ้นจากทุกข์ได้.

ตสฺสาเยว ตณฺหาเย อเสสฺวิราคฺคินิโรธา อฺปาทานนิโรธา; อฺปาทานนิโรธา ภาวนิโรธา; ภาวนิโรธา ชาตฺตินิโรธา; ชาตฺตินิโรธา ชฺรามรณํ โสกฺปรีเทเวทฺกฺกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ.
เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทฺกฺกฺกฺขนฺตสฺส นิโรธ โหติ. (สํ ๑๒.๔๓)

เพราะตัณหานั้นเที่ยวดับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

โย จ โข, ภิกขเว, รูปสฺส นิโรธา วุปฺสโม อตฺถงฺคโม, ทฺกฺกฺกฺขสฺเสสฺส นิโรธา โรคานํ วุปฺสโม ชฺรามรณสฺส อตฺถงฺคโม. โย เวทนาย... โย สญฺญาย... โย สงฺขารานํ... โย วิญฺญาณสฺส นิโรธา วุปฺสโม อตฺถงฺคโม, ทฺกฺกฺกฺขสฺเสสฺส นิโรธา โรคานํ วุปฺสโม ชฺรามรณสฺส อตฺถงฺคโม. (สํ ๒๒.๓๐)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความดับ ความเข้าไปประจักษ์ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปนี้ เป็นความดับแห่ง
ทุกข์ เป็นความเข้าไปประจักษ์แห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ ความดับ ความ
เข้าไปประจักษ์ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งเวทนา ฯลฯ แห่งสัญญา ฯลฯ แห่งสังขาร ฯลฯ แห่ง
วิญญาณ นี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความเข้าไปประจักษ์แห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง
ขราและมรณะ.

เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺตีตํ ยทฺธิทํ สพฺพสงฺขารสมฺโถ สพฺพูปธิปฏฺินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ
นิพฺพานนฺติ. (อํ ๓.๓๒)

ธรรมชาตินี้สงบ ธรรมชาตินี้ประณีต คือ ธรรมเป็นที่สงบสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้ง
ปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับสนิท เป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์
ดังนี้.

รตฺโต โข, พฺราหฺมณ, ราเคน อภฺิภูโต ... ทุฏฺโฐ โข, พฺราหฺมณ, โทเสน อภฺิภูโต ... มฺุฬฺโห โข,
พฺราหฺมณ, โมเหณ อภฺิภูโต ปฺริยาทฺินฺนจิตฺโต อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, ปฺรพฺยาพาธายปิ
เจเตติ, อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ, เจตสิกฺมฺปิ ทฺกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏฺิสํเวเตติ. ราเค ปฺหฺีเน...
โทเส ปฺหฺีเน...โมเห ปฺหฺีเน เหนวตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น ปฺรพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น อุภยพ
ยาพาธายปิ เจเตติ, น เจตสิกํ ทฺกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏฺิสํเวเตติ. เอวํ โข, ภิกฺขเว, สนฺทฺิฏฺฐิกํ
นิพฺพานํ โหติ อกาลิกํ เอหิปสฺสิกํ โอปเนยฺยิกํ ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺพํ วิญฺญูหฺิ”ติ. (อํ ๓.๕๕)

ดูกรพราหมณ์ บุคคลผู้กำหนด ถูกราคะครอบงำ มีจิตอันราคะกลุ้มรุมแล้ว... บุคคลผู้โกรธ
ถูกโทสะครอบงำ มีจิตอันโทสะกลุ้มรุมแล้ว... บุคคลผู้หลง ถูกความหลงครอบงำ มีจิตอัน
ความหลงกลุ้มรุมแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนคนอื่นบ้าง
ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและคนอื่นทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสที่เป็นไปทาง
จิตบ้าง เมื่อละราคะ... โทสะ... โมหะ ได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมไม่คิดแม้เพื่อจะเบียดเบียนตนเอง
เลย ย่อมไม่คิดแม้เพื่อจะเบียดเบียนคนอื่น ย่อมไม่คิดแม้เพื่อจะเบียดเบียนตนเองและคนอื่น
ทั้งสองฝ่าย ย่อมไม่เสวยทุกข์โทมนัสที่เป็นไปทางจิต ดูกรพราหมณ์ แม้ด้วยเหตุดังกล่าวมา
ฉะนั้นแล นิพพานธรรมย่อมเป็นคุณชาติอันผู้บรรลู่จะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควร
เรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน.

โย โข, อาวุโส, รากฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย - อิทํ วุจฺจติ นิพฺพานนฺ”ติ. (อํ ๓๘.๑)

ดูกรผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน.

ตสฺส สมฺมาวิมุตฺตสฺส,	สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน.
กตสฺส ปฏิจโย นตฺถิ,	กรณียํ น วิชฺชติ.
เสโล ยถา เอกคฺขมโน,	วาเตน น สมীরติ.
เอวํ รูปา รสา สทุทา,	คณฺธา ผสฺสา จ เกวลา.
อิกฺกจา ฐมฺมา อนิกฺกจา จ,	น ปเวเรนฺติ ตาทิโน.
จิตํ จิตฺตํ วิปฺปมุตฺตํ,	วยญฺจสฺसानุสฺสติ. (อํ ๔.๕๕)

จิตของภิกษุผู้น้อมไปยังเนกขัมมะ ผู้น้อมไปยังความสงบแห่งใจ ผู้น้อมไปยังความไม่เบียดเบียน ผู้น้อมไปยังความสิ้นตัณหา ผู้น้อมไปยังความสิ้นอุปาทาน และผู้น้อมไปยังความไม่หลงไหลแห่งใจ ย่อมหลุดพ้นโดยชอบ เพราะเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอายตนะทั้งหลาย กิจที่ควรทำและการเพิ่มพูนกิจที่ทำแล้ว ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้นั้นผู้หลุดพ้นแล้ว โดยชอบ มีจิตสงบ ภูเขาศิลาเป็นแห่งที่บ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยลม ฉนฺได รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณฺ์ ทั้งสิ้น ทั้งที่เป็นอภิญ्ञารมณฺ์ และอนิภิญ्ञารมณฺ์ ย่อมยังจิตอันตั้งมั่น หลุดพ้นวิเศษแล้ว ของภิกษุผู้คงที่ ให้หวั่นไหวไม่ได้ ฉนฺนํ และภิกษุผู้นั้นย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งจิตนั้น ดังนี้.

สงฺขาย โลกสฺมี ปโรปรานิ,
 ยสฺสลิฏฺชิตํ นตฺถิ กุหิณฺจิ โลกเก.
 สนฺโต วิฐโฆ อนีโฆ นิราโส,
 อตาริ โส ชาติชฺรนฺติ พุรฺรุมิ. (อํ ๓.๓๒ สฺ สุ นิ ๑๐๔๘)

ดูกรปุณณกะ ผู้ใดไม่มีความหวั่นไหว (ดีนฺรณ) ในโลกไหนๆ เพราะได้พิจารณาเห็นธรรมที่ยิ่ง และหย่อนในโลก ผู้นั้นสงบแล้ว ไม่มีความประพฤติชั่วอันจะทำให้มัวหมอง ดูกวณไฟ ไม่มีกิเลสอันกระทบจิต หากความหวัง (ปรารธนา) มิได้ เรากล่าวว่า ผู้นั้นข้ามพ้นชาติและชราไปได้แล้ว.

อตฺถิ, ภิกฺขเว, ตทายตฺนํ, ยตฺถ เนว ปถวี, น อาโป, น เตโช, น วาโย, น อากาสาณญฺจายตฺนํ, น วิญญานญฺจายตฺนํ, น อากิณฺจญฺจายตฺนํ, น เนวสญฺฆานาสญฺฆายตฺนํ, นายํ โลกโก, น ปรโลโก, น อุโฆ จนฺทิมสฺสุริยา. ตตฺตราปาหํ, ภิกฺขเว, เนว อาคตฺตี วทามิ, น คตฺตี, น จิตฺตี, น จุตฺตี, น อุปฺปตฺตตี; อุปฺปตฺติฏฺจํ, อุปฺปวตฺตํ, อนารมฺมณฺเมเวตํ. เอเสวนฺโต หุภฺขสฺสา”ติ. (อุ ๘.๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสนัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิณฺจัญจายตนะ เนวสญฺฆานาสญฺฆายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ ทั้งสอง ย่อมไม่มีในอายตนะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่กล่าวซึ่งอายตนะนั้นว่า

เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจตุติ เป็นการอุบัติ อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัย มิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นี่แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์.

อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาตํ อภฺตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจตํ, ภิกฺขเว, อภวิสฺส อชาตํ อภฺตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข, ภิกฺขเว, อตฺถิ อชาตํ อภฺตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาติ. (อุ ๘.๓)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประดุจแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประดุจแต่งไม่ได้แล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประดุจแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประดุจแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประดุจแต่งแล้ว จึงปรากฏ.

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ อริยสัจ คือ ทางไปสู่ความดับทุกข์

ทุเวเม, ภิกฺขเว, อนฺตา ปพฺพชิตฺถน น เสวิตพฺพา. กตฺเม ทุเว? โย จายํ กามสฺสุ กามสฺสุลฺลิกานฺุ โยโค หีโน คมฺโม ปฺฤชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสฺสฺหิตฺ, โย จายํ อตฺตกิลมณานฺุโยโค ทุโก โข อนริโย อนตฺถสฺสฺหิตฺ. เอเต โข, ภิกฺขเว, อุโป อนฺเต อนฺุคฺมม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสฺม พุทฺธา จกฺขุกรณิ ฅาณกรณิ อุปลมา ย อภิญฺญา สมนฺุโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. (สํ ๕๖.๑๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือ การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย เป็นธรรมอันเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ การประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตน เป็นความลำบาก ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปฏิปทาสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างนั้น นั้นตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

อทุโก โย เอโส ฐมฺโม อนฺุปฆาโต อนฺุปายาโส อปริฬาโห; สฺมมาปฏิปทา. ตสฺมา เอโส ฐมฺโม อรโณ. (ม ๑๓๙)

นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ไม่มี ความคับใจ ไม่มี ความแค้นใจ ไม่มี ความเร่าร้อน เป็นความปฏิบัติชอบ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้จึงไม่มีกิเลสที่ต่อกรรณรงค์.

เอเสว มคฺโค นตฺถณโณ,
เอตถฺหิ ตุมฺเห ปฏฺิพชฺชถ,
เอตถฺหิ ตุมฺเห ปฏฺิพนฺนา,
อกฺขาโต โว มยา มคฺโค,
ตุมฺเหหิ กิจฺจมาตปฺป,
ปฏฺิพนฺนา ปโมกฺขนฺติ,

ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา.
มารสฺเสตฺ ปโมหน.
ทกฺขสฺสนตฺ กิริสฺสถ.
อณฺณาย สลฺลกนฺตฺน.
อกฺขาตาโร ตถาคตา.
ณฺณายโน มารพนฺธนา. (ธ ๒๗๔-๒๗๖)

ทางนี้เท่านั้นเพื่อความหมดจดแห่งทัศนะ ทางอื่นไม่มี เพราะเหตุนี้ ท่านทั้งหลายจงดำเนินไปตามทางนี้แหละ เพราะทางนี้เป็นที่ยังมารและเสนามารให้หลง ด้วยว่าท่านทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้แล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เราทราบชัดธรรมเป็นที่สลัดกิเลสเพียงดังลูกศรออก บอกทางแก่ท่านทั้งหลายแล้ว ท่านทั้งหลายพึงทำความเพียรเครื่องยังกิเลสให้เร้าร้อน พระตถาคตทั้งหลายเป็นได้แก่ผู้บอก ชนทั้งหลาย ดำเนินไปแล้ว เฟงพิณิจ จะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้.

โอททถ, ภิกฺขเว, โสตฺ, อมตมธิตตฺ, อหฺมณฺสาสามิ, อหฺ ฌมฺมํ เทเสมิ. ยถาณฺุสิฏฺฺจํ ตถา ปฏฺิพชฺช-
มานา นจิริสฺเสว -- ยสฺสตฺถาย กุลฺปฺตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชนฺติ ตทฺนตฺตรํ
-- พุรฺหมจฺริยปริโยสานํ ทิฏฺเฐว ฌมฺเม สยํ อภินฺณวา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสถ.
(ม ๒๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเงี้ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว เราจะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอปฏิบัติอยู่ตามที่เราสั่งสอนแล้ว ไม่ซ้าสักเท่าไร จักทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่.

๑) สมมาทิฏฺฐิ

กตมา จ, ภิกฺขเว, สมมาทิฏฺฐิ? ยํ โข, ภิกฺขเว, ทกฺขเณ ฌาณํ, ทกฺขสมฺมุทฺเย ฌาณํ, ทกฺขนิโรธ
ฌาณํ, ทกฺขนิโรธคามินิยา ปฏฺิพทา ย ฌาณํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, สมมาทิฏฺฐิ. (ที ๒๒)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฺฐิเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทฺย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินิยาปฏิบัติ อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฺฐิ.

ยโต โข, อาวุโส, อริยสาวโก อกฺุสลญฺจ ปชานาติ, อกฺุสลมฺมูลญฺจ ปชานาติ, กุสลญฺจ ปชานาติ
กุสลมฺมูลญฺจ ปชานาติ -- เอตฺตาวตฺตปิ โข, อาวุโส, อริยสาวโก สมมาทิฏฺฐิ โหติ, อชฺุคตาสฺส
ทิฏฺฐิ, ฌมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต, อากฺโต อิมํ สทฺธมฺมํ.

ดูกรท่านผู้มีอายุ เมื่อใดอริยสาวกผู้ซึ่งอกุศลและรากเหง้าอกุศล รู้ชัดซึ่งอกุศลและรากเหง้าของอกุศล แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น อริยสาวกชื่อว่าเป็นสัมมาทิฎฐิ มีความเห็นดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.

กตมํ ปนากุโส, อกุสลํ, กตมํ อกุสลมฺมํ, กตมํ กุสลํ, กตมํ กุสลมฺมํ?

กตมญจากุโส, อกุสลํ?

ปาณาติปาโต โข, อาวุโส, อกุสลํ, อทินฺนาทานํ อกุสลํ, กาเมสุมิฉฉาจาโร อกุสลํ, มุสาวาทอ อกุสลํ, ปิสุณฺวา วาจํ อกุสลํ, ผรุสา วาจํ อกุสลํ, สมฺมปฺปลาโป อกุสลํ, อภิชฺฌมา อกุสลํ, พยาปาโท อกุสลํ, มิฉฉาทิฎฺฐิ อกุสลํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส อกุสลํ. กตมญจากุโส, อกุสลมฺมํ? โลภो อกุสลมฺมํ, โทโส อกุสลมฺมํ, โมโห อกุสลมฺมํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส, อกุสลมฺมํ.

ก็อกุศลเป็นไฉน ได้แก่ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุตเท็จ พุตส่อเสียด พุตคำหยาบ พุตเพื่อเจ้อ ออยากได้ของผู้อื่น ปองร้ายเขา เห็นผิด อันนี้เรียกว่า อกุศลแต่ละอย่างๆ รากเหง้าของอกุศลเป็นไฉน ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อันนี้เรียกว่า รากเหง้าของอกุศลแต่ละอย่างๆ.

กตมญจากุโส, กุสลํ?

ปาณาติปาตา เวรมณี กุสลํ, อทินฺนาทานา เวรมณี กุสลํ, กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี กุสลํ, มุสาวาทา เวรมณี กุสลํ, ปิสุณฺยา วาจาย เวรมณี กุสลํ, ผรุสฺยา วาจาย เวรมณี กุสลํ, สมฺมปฺปลาปา เวรมณี กุสลํ, อนภิชฺฌมา กุสลํ, อพฺยาปาโท กุสลํ, สมฺมาทิฎฺฐิ กุสลํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส, กุสลํ. กตมญจากุโส, กุสลมฺมํ? อโลภो กุสลมฺมํ, อโทโส กุสลมฺมํ, อโมโห กุสลมฺมํ -- อิทํ วุจฺจตาวุโส, กุสลมฺมํ. (ม ๙)

กุศลเป็นไฉน ได้แก่ ความเว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เว้นจากการพุตเท็จ เว้นจากการพุตส่อเสียด เว้นจากการพุตคำหยาบ เว้นจากการพุตเพื่อเจ้อ ไม่อยากได้ของผู้อื่น ไม่ปองร้ายเขา มีความเห็นชอบ อันนี้เรียกว่า กุศลแต่ละอย่างๆ รากเหง้าของกุศลเป็นไฉน ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อันนี้เรียกว่า รากเหง้าของกุศลแต่ละอย่างๆ.

อนิจฺฉณฺเวยว, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ รูปํ อนิจฺฉนฺติ ปสฺสตี. สาสฺส โหตี สมฺมาทิฎฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพินฺนหตี. นนฺทิภฺขยา รากภฺขโย, รากภฺขยา นนฺทิภฺชโย. นนฺทिरากภฺชยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺติ วุจฺจตี. อนิจฺฉณฺเวยว, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ เวทนํ อนิจฺฉนฺติ ปสฺสตี. สาสฺส โหตี สมฺมาทิฎฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพินฺนหตี. นนฺทิภฺชยา รากภฺชโย, รากภฺชยา นนฺทิภฺชโย. นนฺทिरากภฺชยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺติ วุจฺจตี. อนิจฺเจเยว, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สญฺญํ อนิจฺฉนฺติ ปสฺสตี. เป. อนิจฺเจเยว

ภิกขเว, ภิกขุ สงฺขารเ อนิจฺจาติ ปสฺสติ. สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพิหนฺตติ. นนฺทิกฺขยา รากฺขโย, รากฺขยา นนฺทิกฺขโย. นนฺทिरากฺขยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺติ วุจฺจติ. อนิจฺจณฺเฆว, ภิกขเว, ภิกขุ วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ ปสฺสติ. สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. สมฺมา ปสฺสํ นิพฺพิหนฺตติ. นนฺทิกฺขยา รากฺขโย, รากฺขยา นนฺทิกฺขโย. นนฺทिरากฺขยา จิตฺตํ วิมุตฺตํ สุวิมุตฺตนฺติ วุจฺจติ. (สํ ๒๒.๕๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเห็นรูปอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเขานั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อเขาเห็นโดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย เพราะสิ้นความยินดี จึงสิ้นความกำหนด เพราะสิ้นความกำหนด จึงสิ้นความยินดี เพราะสิ้นความยินดี และความกำหนด จิตหลุดพ้นแล้วเรียกว่า หลุดพ้นดีแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเห็นเวทนาอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ชลฺย เห็นสัญญาอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ชลฺย เห็นสังขารอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ชลฺย เห็นวิญญาณอันไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเขานั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อเขาเห็นโดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย เพราะสิ้นความยินดี จึงสิ้นความกำหนด เพราะสิ้นความกำหนด จึงสิ้นความยินดี เพราะสิ้นความยินดีและความกำหนด จิตหลุดพ้นแล้วเรียกว่า หลุดพ้นดีแล้ว.

โย โข, มาลुकฺยปฺุตฺต, เอรํ วเทฺยฺย -- ‘น ตาวาหํ ภควติ พฺรหฺมจฺริยํ จริสฺสามิ ยาว เม ภควา น พฺยากริสฺสติ -- “สฺสฺสโต โลโก”ติ วา, ‘อสฺสฺสโต โลโก”ติ วา, ‘อนฺตวา โลโก”ติ วา, ‘อนนฺตวา โลโก”ติ วา, ‘ตํ ชีวํ ตํ สฺริรณฺ”ติ วา, ‘อณฺณํ ชีวํ อณฺณํ สฺริรณฺ”ติ วา, ‘โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา, ‘น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา, ‘โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา, ‘เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรี มรณา”ติ วา”ติ, อพฺยาगतเมว ตํ, ตถาคเตน อสฺส, อถ โส ปุคฺคโล กาลํ กเรฺยฺย.

มาลुकฺยบุดฺร บุคฺคไลเตจะพินฺถวํอย่างนี้ว่า “ตราบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบเราว่า “โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างไรกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” ตราบนั้นเราก็จักไม่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค ต่อให้บุคคลนั้นสิ้นชีวิตไป ตถาคตก็ไม่ตอบเรื่องนั้น.

เสฺยฺยถาปิ, มาลुकฺยปฺุตฺต, ปุริโส สลฺเลน วิทุโร อสฺส สฺวิเสน คาพฺุหฺปเลปนฺน. ตสฺส มิตฺตามจฺจา ฆาติสาลโหิตา ภิสฺสกํ สลฺลกตฺตํ อุปฏฺฐเปฺยฺย. โส เอรํ วเทฺยฺย -- ‘น ตาวาหํ อิมํ สลฺลํ อหริสฺสามิ ยาว น ตํ ปุริสํ ชานามิ เยนมฺหิ วิทุโร, ขตฺติโย วา พฺรหฺมโณ วา เวสฺโส วา สฺสุทฺโธ วา”ติ;... เอรํนาโม เอรํโคตฺโต อิติ วา;... ทิโฆ วา รสฺโส วา มชฺฌิมโฆ วา”ติ; อณฺเฆว

เมว ตัม เตน ปุริเสน อสฺส, อถ โส ปุริโส กาลัม กเรยย. เอวเมว โข, มาลुकฺยปฺตุตฺต, โย เอวํ วเทยย -- ‘น ตาวาหํ ภควติ พุรุมฺจริยํ จริสฺสามิ ยาว เม ภควา น พุยากริสฺสตี -- “สฺสฺสโต โลโก”ติ วา....-- อพฺยาगतเมว ตัม ตถาคตเตน อสฺส, อถ โส ปุคฺคโล กาลัม กเรยย.

เปรียบเทียบเหมือนบุรุษต้องลูกศรที่อาบยาพิษอย่างร้ายแรง มิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตของบุรุษนั้น พึ่งไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดรักษาบุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น พึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า “ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเราเลยว่าเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป”... “ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเราว่ามีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป”... “ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเราว่าเป็นคนสูง ต่ำ หรือปานกลาง ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป”... ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลย ฉันทใจ. มาลुकฺยบุดฺธ บุคฺคโลจจะพึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า “ตราบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบเราว่า “โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด โลกไม่มีที่ สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก และไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” ตราบนั้นเราก็จักไม่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค ต่อให้บุคคลนั้นสิ้นชีวิตไป ตถาคตก็ไม่ตอบเรื่องนั้น ฉันทใจ.

‘สฺสฺสโต โลโก’ติ, มาลुकฺยปฺตุตฺต, ทิฏฺฐิจฺยา สตี พุรุมฺจริยวาโส อภวิสฺสตี, เอวํ โน อสฺสฺสโต โลโก’ติ, มาลुकฺยปฺตุตฺต, ทิฏฺฐิจฺยา สตี พุรุมฺจริยวาโส อภวิสฺสตี, เอวํปิ โน สฺสฺสโต โลโก’ติ วา มาลुकฺยปฺตุตฺต, ทิฏฺฐิจฺยา สตี, ‘อสฺสฺสโต โลโก’ติ วา ทิฏฺฐิจฺยา สตี อตฺถเว ชชาติ, อตฺถิ ชรา, อตฺถิ มรณํ, สนฺตติ โสภปริเทวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสา; เยสาหํ ทิฏฺฐิจฺเว ฐมฺเม นิฆาตํ ปณฺณเปมิ.

(ม ๖๓)

มาลुकฺยบุดฺธ เมื่อมีความเห็นว่า “โลกเที่ยง” จักได้มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์กันหรือ ก็หาไม่ได้ เมื่อมีความเห็นว่า “โลกไม่เที่ยง” จักได้มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์กันหรือ ก็หาไม่ได้ แม้เมื่อมีความเห็นว่า “โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง” ชชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสภะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกฺข์ (ความทุกฺข์กาย) โทมนัส (ความทุกฺข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็ยังคงมีอยู่ตามปกติ เราจึงบัญญัติเฉพาะการกำจัดชาติ ชรา มรณะ โสภะ ปริเทวะ ทุกฺข์ โทมนัส และอุปายาสในปัจจุบัน.

อตฺตโน สุขเมสาโน, อพฺพเห สลฺลมตฺตโน. (สุ นี ๕๙๒)

คนผู้แสวงหาความสุขเพื่อตน พึ่งถอนลูกศรคือกิเลสของตนเสีย.

ปณจสงฺโยชนานิ

สังโยชน์ ๕

อิชานนุท, อสุตฺตวา ปุณฺณชโน อริยานํ อทฺตสาวิ อริยธมฺมสฺส อโกวิทฺโธ อริยธมฺเม อวิณีโต, สปุริสานํ อทฺตสาวิ สปุริสธมฺมสฺส อโกวิทฺโธ สปุริสธมฺเม อวิณีโต สกฺกายทิฏฺฐิปริยฺญูจฺเจตฺตนา เจตฺตนา วิหฺรติ สกฺกายทิฏฺฐิปรเตน; อุปฺปนฺนายน จ สกฺกายทิฏฺฐิยา นิสฺสรณํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ตสฺส สฺมา สกฺกายทิฏฺฐิ ฅามคตา อปฺปฏฺวิณีตา โอรมฺภาคิยํ สังโยชนํ. วิจิกิจฺจาปริยฺญูจฺเจตฺตนา เจตฺตนา วิหฺรติ... สีสฺพพตฺตปฺรามาสฺปรเตน เจตฺตนา วิหฺรติ... กามราคะปริยฺญูจฺเจตฺตนา เจตฺตนา วิหฺรติ ... พยาปาทปริยฺญูจฺเจตฺตนา เจตฺตนา วิหฺรติ พยาปาทปรเตน; อุปฺปนฺนสฺส จ พยาปาทสฺส นิสฺสรณํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ตสฺส โส พยาปาโท ฅามคโต อปฺปฏฺวิณีโต โอรมฺภาคิยํ สังโยชนํ. (ม ๖๔)

ดูกรอานนทฺ ปุณฺณชโนในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ มีจิตอันสํกกายทิฏฺฐิกลุมฺรุมแล้ว อันสํกกายทิฏฺฐิครอบงำแล้วอยู่ และเมื่อสํกกายทิฏฺฐิเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่รู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออกเสียได้ตามความเป็นจริง สํกกายทิฏฺฐินั้นก็เป็นของมีกำลัง อันปุณฺณชนนั้นบรรเทาไม่ได้แล้ว ชื่อว่าเป็นโอรมภาคิย-สังโยชน์ ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันวิจิกิจจากลุมฺรุมแล้ว... ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันสีสฺพพตฺตปฺรามาสกฺลุมฺรุมแล้ว... ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันกามราคะกฺลุมฺรุมแล้ว... ปุณฺณชนนั้นมีจิตอันพยาปาทกฺลุมฺรุมแล้ว อันพยาปาทครอบงำแล้ว และเมื่อความพยาปาทเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่รู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออกเสียได้ตามความเป็นจริง ความพยาปาทนั้นก็เป็นของมีกำลัง อันปุณฺณชนนั้นบรรเทาไม่ได้แล้ว ชื่อว่าเป็น โอรมภาคิยสังโยชน์.

อโยนิโสมนสิกาโร

การไม่ทำใจให้แยบคาย

โส มนสิกรณียะ ธมฺเม อปฺปชานนฺโต อมนสิกรณียะ ธมฺเม อปฺปชานนฺโต, เย ธมฺมา น มนสิกรณียา, เต ธมฺเม มนสิ กโรติ, ये ธมฺมา มนสิกรณียา เต ธมฺเม น มนสิ กโรติ.

เขาย่อมไม่รู้ทั่วถึงธรรมอันตนควรมนสิการ ย่อมไม่รู้ทั่วถึงธรรมอันตนไม่ควรมนสิการ เมื่อเขาไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ ไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

“โส เอวํ อโยนิโส มนสิ กโรติ:

‘อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมตฺธานํ? น นุ โข อโหสิ อตีตมตฺธานํ? ก็ นุ โข อโหสิ อตีตมตฺธานํ? กถํ นุ โข อโหสิ อตีตมตฺธานํ? ก็ หุตฺวา ก็ อโหสิ นุ โข อหํ อตีตมตฺธานํ? ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาถตมตฺธานํ? น นุ โข ภวิสฺสามิ อนาถตมตฺธานํ? ก็ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาถตมตฺธานํ? กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาถตมตฺธานํ? ก็ หุตฺวา ก็ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาถตมตฺธานน”ติ? เอตฺรหิ วา ปจฺจุปปนฺนตมตฺธานํ อชฺฌตฺตํ กถํกถิ โหติ -- ‘อหํ นุ โขสฺมิ? โน นุ โขสฺมิ? ก็ นุ โขสฺมิ? กถํ นุ โขสฺมิ? อยํ นุ โข สจฺจโต กุโธ อากฺโข? โส กุหิ คามิ ภวิสฺสตี”ติ? (ม ๒)

ปุถุชนนั้นมโนการอยู่โดยไม่แยกคายอย่างนี้ว่า: เราได้มีแล้วในอดีตกาลหรือหนอ เราไม่ได้มีแล้วในอดีตกาลหรือหนอ ในอดีตกาลเราได้เป็นอะไรหนอ ในอดีตกาลเราได้เป็นอย่างไรหนอ ในอดีตกาลเราได้เป็นอะไรแล้วจึงเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลเราจักมีหรือหนอ ในอนาคตกาลเราจักไม่มีหรือหนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอย่างไรหนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอะไรแล้วจึงจักเป็นอะไรหนอ หรือว่า ปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ เราไม่มีอยู่หรือ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาแต่ไหนหนอ และมันจักไป ณ ที่ไหนหนอ.

ฉ อตฺตานุกิฎฺฐิ

อตฺตานุกิฎฺฐิ ๖

ตสฺส เอวํ อโยนิโส มนสิกรโรโต ฉนฺนํ ทิฎฺฐินฺนํ อณฺเวยตฺรา ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ. ‘อตฺถิ เม อตฺตทา”ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตฺโต ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ; ‘นตฺถิ เม อตฺตทา”ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตฺโต ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ; ‘อตฺตนาถ อตฺตนาถํ สณฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตฺโต ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ; ‘อนตฺตนาถ อนตฺตนาถํ สณฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตฺโต ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ; ‘อตฺตนาถ อตฺตนาถํ สณฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตฺโต ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ; ‘อนตฺตนาถ อนตฺตนาถํ สณฺชานามิ”ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตฺโต ทิฎฺฐิจิ อุปปชฺชติ; -- ‘โย เม อยํ อตฺตทา วโห เวเทโย ตตฺตร ตตฺตร กลฺยาณปาปกานํ กมฺมานํ วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเทติ โส โข ปน เม อยํ อตฺตทา นิจฺจโ จุโ วิ สจฺจโต อวิปริณามธมฺโม สจฺจตีสมํ ตเถว จสฺสตี”ติ. (ม ๒)

เมื่อปุถุชนนั้นมโนการอยู่โดยไม่แยกคายอย่างนี้ บรรดาทิฎฐิ ๖ ทิฎฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น ทิฎฐิโดยจริงโดยแท้ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนนั้นว่า ตนของเรามีอยู่ หรือตนของเรา ไม่มีอยู่ หรือว่า เราย่อมรู้ชัดตนด้วยตนเอง หรือว่า เราย่อมรู้ชัดสภาพมิใช่ตนด้วยตนเอง หรือว่า เราย่อมรู้ตนด้วยสภาพมิใช่ตน อีกอย่างหนึ่ง ทิฎฐิย่อมเกิดมีแก่ปุถุชนนั้นอย่างนี้ว่า ตนของเราเป็นผู้เสวย ย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมทั้งดีทั้งชั่ว ในอารมณฺ์นั้นๆ ก็ตนของเรา นั้นเป็นของแน่นอน ยั่งยืน เทียงแท้ ไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้น เสมอด้วย สิ่งยั่งยืนแท้.

อตุตนิ วา, ภิกขเว, สติ อตุตนิยัม เม ตี อสุสา”ติ? --“เอวံ, ภนฺเต”-- “อตุตนิเย วา, ภิกขเว, สติ อตุตตา เม ตี อสุสา”ติ?--“เอวံ, ภนฺเต”--“อตุตนิ จ, ภิกขเว, อตุตนิเย จ สจฺจโต เถตโต อณุปลพภมาเน, ยมปิ ตํ ทิฏฺฐิจฺจุจฺฉานํ -- ‘โส โลโก โส อตุตตา, โส เปจฺจ ภวิสฺสามิ นิจฺโจ ชฺวโ สสุสโต อวิปริณามธมฺโม, สสุสตีสมํ ตเถว จสุสามิ”ติ -- นนายํ, ภิกขเว, เกวลโ ปริปุโร พาลธมฺโม”ติ? (ม ๒๒)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่ออรรถตามืออยู่ สิ่งที่เกิดด้วยอรรถตาของเราที่พึงมีอยู่หรือ? อย่างนั้นพระเจ้าข้า. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อสิ่งเกิดด้วยอรรถตามืออยู่ อรรถตาของเราที่พึงมีอยู่หรือ? อย่างนั้นพระเจ้าข้า. ดูกรภิกษุทั้งหลายเมื่ออรรถตาและสิ่งเกิดด้วยอรรถตาที่บุคคลถือเอาไม่ได้โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ เหตุแห่งทิฏฐิว่า นั้น โลก, นั้น อตุตตา, ในปรโลก เรา นั้นจักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่ด้วยความเที่ยงอย่างนั้น ช้อนนี้เป็นพาลธรรมบริบูรณ์สิ้นเชิงมิใช่หรือ?

อิทํ วุจฺจติ, ภิกขเว, ทิฏฺฐิฉตํ ทิฏฺฐิฉนํ ทิฏฺฐิกนฺตารํ ทิฏฺฐิวิสุทฺถํ ทิฏฺฐิวิปฺพนฺตํ ทิฏฺฐิสํโยชนํ. ทิฏฺฐิสํโยชนสํยุตโต, ภิกขเว, อสุสุตฺวา ปุถุชฺชโน น ปริมุจฺจติ ชาตียา ชราย มรณฺเนน โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทุกฺখেหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ; ‘น ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมา”ติ วทามิ.

เรากล่าวว่าทิฏฐิ ชั่วคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ เสียนหนามคือทิฏฐิ ความดีนรณคือทิฏฐิ สิ่งทีประกอบสัตว์ไว้คือทิฏฐิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สติ ผู้ประกอบด้วยทิฏฐิสังโยชน์ ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมไม่พ้นจากทุกข์.

สุตฺวา จ โข, ภิกขเว, อริยสาวโก -- อริยานํ ทสฺสาวิ อริยธมฺมสฺส โกวิทฺโ อริยธมฺเม สุวินีโต สปุริสาณํ ทสฺสาวิ สปุริสธมฺมสฺส โกวิทฺโ สปุริสธมฺเม สุวินีโต -- มนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานาติ อมนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานาติ. โส มนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานนฺโต อมนสิกรณียเ ธมฺเม ปชานนฺโต เย ธมฺมา น มนสิกรณียา เต ธมฺเม น มนสิ กโรติ, เย ธมฺมา มนสิกรณียา เต ธมฺเม มนสิ กโรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้ดับแล้ว ผู้เห็นพระอริยะทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ใต้รับแนะนำด้วยดีในธรรมของพระอริยะ ผู้เห็นสัพบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ใต้รับคำแนะนำด้วยดีในธรรมของสัพบุรุษ ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ เมื่ออริยสาวกนั้นรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

โส ‘อิทํ ทุกฺขหนฺ’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ, ‘อัยํ ทุกฺขสมุทโย’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ, ‘อัยํ
ทุกฺขนิโรธ’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ, ‘อัยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ โยนิโส มนสิ กโรติ. ตสฺส เอวํ
โยนิโส มนสิ กโรโต ตีณิ สํโยชนานิ ปทียนฺติ -- สกฺกายทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, สีสัพพตฺตปฺรามาส. (ม ๒)

อริยสาวกนั้ ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า นี้ทุกฺข นี้เหตุให้เกิดทุกฺข นี้ความดับทุกฺข นี้
ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกฺข เมื่ออริยสาวกนั้มนสิการอยู่โดยแยบคายอย่างนี้ สํโยชน ๓ คือ
สํกกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีสัพพตฺตปฺรามาส ย่อมเสื่อมสิ้นไป.

อริยบุคคล

อริยบุคคล

เยสํ ภิกฺขุณํ ตีณิ สํโยชนานิ ปทีนานิ, สพฺเพ เต โสตาปนฺนา, อวินิปาตชฺมมา, นียตา สมุโพธิ
ปฺรายนา. (ม ๒๒)

ภิกษุเหล่าใดละสํโยชน ๓ ประการได้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระโสดาบัน ผู้มีอันไม่
ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยง มีปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า.

ปถพฺยา เอกฺรชฺเชน,
สพฺพโลกาธิปฺจฺเจน,

สคฺคสฺส คมเนน วา.
โสตาปตฺตติผลํ วรํ. (ธ ๑๗๘)

โสดาปัตติผล ประเสริฐกว่าความเป็นเอกราชาในแผ่นดิน กว่าความไปสู่สวรรค์ และกว่า
ความเป็นอธิปัตย์ในโลกทั้งปวง.

กตโม จ ปุคฺคโล สกฺทาคามี? อิธกฺจฺโจ ปุคฺคโล ตินฺณํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา รากโทสโมหานํ
ตฺนุตฺตทา สกฺทาคามี โหติ, สกิทฺเว อิมํ โลกํ อาคฺนฺตุวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ.

บุคคลที่ชื่อว่าสกฺทาคามีเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะความสิ้นไปรอบแห่ง
สํโยชนทั้ง ๓ เพราะทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง เป็นสกฺทาคามี ยังจะมาสู่โลกนี้
คราวเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกฺขได้ บุคคลนี้เรียกว่า สกฺทาคามี.

กตโม จ ปุคฺคโล อนาคามี? อิธกฺจฺโจ ปุคฺคโล ปญฺจนํ โอรฺมภาคิยานํ สํโยชนานํ
ปริกฺขยา โอบปาติโก โหติ, ตตฺถ ปรีนิพฺพายี อนาวตฺตติชฺมโม ตสฺมา โลกา.

(ปุคฺคล เอก นิเทศ ๔๐ ๔๑)

บุคคลชื่อว่าอนาคามีเป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะความสิ้นไปรอบแห่งโอรัมภาคีย-
สัณฺญาณฺ์ทั้ง ๕ มีกำเนิดโอปปาติกะ ประนิพพานในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสนั้น มีอันไม่กลับ
มาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา.

กามโรคพญาปาหนัน อนวเสสปปทานาย ปฏิปนฺโน ปุคฺคโล อนาคามีผลสัจฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน.
ยสฺส ปุคฺคลสฺส กามโรคพญาปาหนัน อนวเสสา ปหีนา -- อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล “อนาคามี”.

บุคคลปฏิบัติแล้วเพื่อละไม่ให้เหลือซึ่งกามโรคและพญาบาท ปฏิบัติแล้วเพื่อทำให้แจ้งซึ่ง
อนาคามีผล กามโรคและพญาบาทอันบุคคลใดละได้หมดไม่มีเหลือ บุคคลนั้นเรียกว่า
อนาคามี.

รูปราคารูปราคมานุทฺตจฺจวิชฺชาย อนวเสสปปทานาย ปฏิปนฺโน ปุคฺคโล อรหตฺตผลสัจฉิ-
กิริยาย ปฏิปนฺโน. ยสฺส ปุคฺคลสฺส รูปราโค อรูปราโค มาโน อุตฺตจฺจํ อวิชฺชา อนวเสสา ปหีนา
-- อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล “อรห” . (ปุคฺคล เอก นิเทศ ๔๙๕๐)

บุคคลปฏิบัติแล้ว เพื่อไม่ให้เหลือซึ่งรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุตฺตจฺจจะ และอวิชชา ปฏิบัติ
แล้วเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหตฺตผล รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุตฺตจฺจจะ อวิชชา อันบุคคลใดละ
ได้หมดไม่มีเหลือ บุคคลนี้เรียกว่า อรหันต์.

อิเม ทส สํโยชนานิ นาม: สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺจ สัลฺลพฺตปฺรามาโส กามราโค
พฺยาปาโท รูปราโค อรูปราโค มาโน อุตฺตจฺจํ อวิชฺชา. (ฅาณตฺติโลก ฅร)

สํกกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺจ สัลฺลพฺตปฺรามาส กามโรค พยาบาท รูปราคะ
อรูปราคะ มานะ อุตฺตจฺจจะ อวิชชา เหล่านี้ ชื่อว่า สํโยชน ๑๐ .

สมฺมาทิฏฺฐิ

สํมมาทิฏฺฐิ

สมฺมาทิฏฺฐิปหํ, ภิกฺขเว, ทฺวายํ วทามิ -- อตฺถิ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ สาสฺวา ปุณฺณภาคิยา
อุปฺธิเวปกฺกา; อตฺถิ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ อริยา อนาสฺวา โลกุตฺตรา มคฺคํคา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสมฺมาทิฏฺฐิว่ามี ๒ อย่าง คือ

สมฺมาทิฏฺฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อํานวยวิบากแก่ขันธ อยางหนึ่ง

สมฺมาทิฏฺฐิของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตฺตระ เป็นองค์มรรค อยางหนึ่ง.

กตมา จ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ สาสวา ปุณณภาคิยา อุปธิเวปกกา ? ‘อตฺถิ ทินฺนํ, อตฺถิ ยิฏฺฐํ, อตฺถิ หุตํ, อตฺถิ สุกตทกฺกภูณํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก, อตฺถิ อยํ โลโก, อตฺถิ ปโร โลโก, อตฺถิ มาตา, อตฺถิ ปิตา, อตฺถิ สตฺธา โอปปาติกา, อตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมนฺคคฺตา สมนฺปาปฺปิพฺนา เย อิมญจ โลกํ ปฺรณจฺ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺจิกฺตฺวา ปเวเทนฺตี’ติ -- อยํ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ สาสวา ปุณณภาคิยา อุปธิเวปกกา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ เป็นไฉน คือ ความเห็นตั้งนี้ว่า ทานที่ให้มามีผล, ยัญที่บูชา (สาธารณทาน) มีผล, การพลีกรรม บวงสรวง (สักการะต้อนรับแขก ญาติ ผู้มีคุณ) มีผล, ผลวิบากของกรรมที่ทำความชั่วแล้วมีอยู่, (สัตว์ที่ตายจากภพที่แล้วมาเกิดใน) โลกนี้มี, (สัตว์ที่ตายจากโลกนี้แล้วไปเกิดใน) โลกหน้ามี, (การปฏิบัติใน) มารดามี (ผล), (การปฏิบัติใน) บิดามี (ผล), สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ (เคลื่อนจากภพก่อนมาเกิด) มี, สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ แล้วประกาศโลกนี้ โลกหน้าให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเองในโลกมีอยู่ นี่คือนามสัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ.

กตมา จ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ อริยา อนาสวา โลกุตฺตฺรา มคฺคฺงคฺคา? ยา โข, ภิกขเว, อริย- จิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมฺงคฺโค อริยมคฺคํ ภาวยฺโต ปญฺญา ปญฺณินฺหริยํ ปญฺญาพลํ ฅมฺมวิจยสมฺโพชฃณฺโค สัมมาทิฏฐิ มคฺคฺงคํ -- อยํ วุจฺจติ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฐิ อริยา อนาสวา โลกุตฺตฺรา มคฺคฺงคฺคา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ฅมมวิจยสัมโพชฃณค์ ความเห็นชอบ องค์แห่งมรรค ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วย อริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล คือสัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปหานาย วายมฺติ, สัมมาทิฏฺฐิยา อุปสมฺปทาย, สุวาสุสฺส โหติ สมนฺวายาโม. โส สโต มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปชฺหติ, สโต สัมมาทิฏฺฐิ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ, สาสฺส โหติ สมนฺมาสติ. อิติยิเม ตโย ฅมฺมา สัมมาทิฏฺฐิ อนุปริชาวนฺติ อนุปริวตฺตฺนฺติ, เสยฺยติ -- สัมมาทิฏฺฐิ, สมนฺวายาโม, สมนฺมาสติ. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนั้นย่อพยายามเพื่อละมิจฉาทิฏฐิ เพื่อบรรลุสัมมาทิฏฐิ ความพยายามของเขานั้น เป็นสัมมาวายามะ ภิกษุนั้นมีสติละมิจฉาทิฏฐิได้ มีสติบรรลุสัมมาทิฏฐิ อยู่ สติของเขานั้นเป็นสัมมาสติ ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อมเป็นไปตามสัมมาทิฏฐิของภิกษุนั้น.

อตฺถิ ปน โภโต โคตมสฺส กิณฺจิ ทิฏฺฐิจิตฺตนฺ”ติ? “ทิฏฺฐิจิตฺตนฺติ โข, วจฺจน, อปนีตเมตํ ตถาคตสฺส. ทิฏฺฐิจิตฺตเหตํ, วจฺจน, ตถาคเตน -- ‘อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมฺพุทธโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมฺพุทธโย, อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม; อิติ สญฺญา, อิติ สญฺญาย สมฺพุทธโย, อิติ สญฺญาย อตฺถงฺคโม; อิติ สงฺขาร, อิติ สงฺขารนํ สมฺพุทธโย, อิติ สงฺขารนํ อตฺถงฺคโม; อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมฺพุทธโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม”ติ. ตสฺมา ตถาคโต สพฺพมณฺเฑิตานํ สพฺพมถิตานํ สพฺพพหํการมมํการมานานุสยानํ ขยา วิราคา นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา อนฺอุปาทา วิมุตฺโตตฺติ วทามิ”ติ. (ม ๗๒)

ก็ความเห็นอะไรๆ ของท่านพระโคตมมีอยู่บ้างหรือ. ดูกรวัจจะ ก็คำว่าความเห็นดังนี้นั้น ตถาคตกำจัดเสียแล้ว ดูกรวัจจะ ก็ตถาคตเห็นแล้วว่า ดั่งนี้รูป ดั่งนี้ความเกิดแห่งรูป ดั่งนี้ ความดับแห่งรูป ดั่งนี้เวทนา ดั่งนี้ความเกิดแห่งเวทนา ดั่งนี้ความดับแห่งเวทนา ดั่งนี้สัญญา ดั่งนี้ความเกิดแห่งสัญญา ดั่งนี้ความดับแห่งสัญญา ดั่งนี้สังขาร ดั่งนี้ความเกิดแห่งสังขาร ดั่งนี้ความดับแห่งสังขาร ดั่งนี้วิญญาณ ดั่งนี้ความเกิดแห่งวิญญาณ ดั่งนี้ความดับแห่ง วิญญาณ เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ตถาคตพ้นวิเศษแล้ว เพราะความสิ้นไป เพราะความ คลายกำหนด เพราะดับสนิท เพราะสละ เพราะปล่อย เพราะไม่ถือมั่น ซึ่งความสำคัญทั้งปวง ซึ่งความต้องการทั้งปวง ซึ่งความถือว่าเราว่าของเรา และความถือตัวอันนอนเนื่อง (แอบอาศัย) อยู่ในสันดานทั้งปวง.

ติลกฺขณํ ไตรลัทธิ

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตานํ อนฺอุปฺปาทา วา ตถาคตานํ, จิตฺตา วา ชาตฺถุ ฐมฺมมฺภูจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ สงฺขาร, อนิจฺจา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺ พุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปณฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิฆตติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สพฺเพ สงฺขาร, อนิจฺจา”ติ.

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตานํ อนฺอุปฺปาทา วา ตถาคตานํ, จิตฺตา วา ชาตฺถุ ฐมฺมมฺภูจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ สงฺขาร, ทุกฺขา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺ พุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปณฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิฆตติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สพฺเพ สงฺขาร, ทุกฺขา”ติ.

อุปฺปาทา วา, ภิกฺขเว, ตถาคตานํ อนฺอุปฺปาทา วา ตถาคตานํ, จิตฺตา วา ชาตฺถุ ฐมฺมมฺภูจิตฺตา ฐมฺมนิยามตา. สพฺเพ ฐมฺมา, อนตฺตา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ. อภิสมฺ พุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปณฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิฆตติ อุตฺตานิกโรติ -- ‘สพฺเพ ฐมฺมา, อนตฺตา”ติ. (อ ๓.๑๓๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง สังฆาทังปวงไม่เที่ยง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้น ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘สังฆาทังปวงไม่เที่ยง’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง สังฆาทังปวงเป็นทุกข์ ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้น ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘สังฆาทังปวงเป็นทุกข์’ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้น ครั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ‘ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา.’

รูป, ภิกขเว, นิจจํ ชฺวํ สสฺสํ อวิปริณามธมฺมํ นตฺถิสมฺมตํ โลกํ ปณฺหิตานํ; อหฺมปิ ตํ ‘นตฺถิ’ติ วทามิ. เวทนา... สญฺญา... สงฺขาร... วิญฺญาณํ นิจจํ ชฺวํ สสฺสํ อวิปริณามธมฺมํ นตฺถิสมฺมตํ โลกํ ปณฺหิตานํ; อหฺมปิ ตํ ‘นตฺถิ’ติ วทามิ. อิหํ โข, ภิกขเว, นตฺถิสมฺมตํ โลกํ ปณฺหิตานํ; อหฺมปิ ตํ ‘นตฺถิ’ติ วทามิ”. (สํ ๒๒.๔๔)

รูปที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา บัณฑิตในโลกสมมติว่า ไม่มี แม้เราก็กล่าวรูปนั้นว่า ไม่มี, เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา โลกสมมติว่า ไม่มี แม้เราก็กล่าววิญญาณนั้นว่า ไม่มี ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้แหละที่บัณฑิตในโลกสมมติว่า ไม่มี ซึ่งเราก็กล่าวว่า ไม่มี.

อฏฺฐจฺานเมตฺตํ, ภิกขเว, อนนฺวกาโส ยํ ทิฏฺฐิจิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล กณฺณจि ฐมฺมํ อตฺตโต อูปคฺจฺเจยฺย. เนตฺตํ จานํ วิชฺชติ. จานนฺนจ โข เอตํ, ภิกขเว, วิชฺชติ ยํ ปุคฺคฺชโน กณฺณจิ ฐมฺมํ อตฺตโต อูปคฺจฺเจยฺย. จานเมตฺตํ วิชฺชติ. (อํ ๑.๒๖๘-๒๗๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญิ จะพึงยึดถือธรรมใดๆ โดยความเป็นตนนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่จะมีได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่ข้อที่ปุถุชนจะพึงยึดถือธรรมใดๆ โดยความเป็นตนนั้น เป็นฐานะที่จะมีได้.

อตตานุทิมุจ ออตตานุทิมุจ

ตตฺรานนุท, โย โส เอวมมาห -- ‘เวทนา เม อตฺตา”ติ, โส เอวมสฺส วจนีโย -- ‘ติสฺโส โข อิมมา, อาวุโส, เวทนา -- สุขา เวทนา ทุกฺขา เวทนา อทุกฺขมสุขา เวทนา. อิมาสํ โข ตฺวํ ติสฺสนนฺ เวทนานํ กตมํ อตฺตโต สมนุปลสฺส”ติ? ยสฺมี, อานนุท, สมเย สุขํ เวทนํ เวเทติ, เนว ตสฺมี สมเย ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ, น อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวเทติ; สุขํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ. ยสฺมี, อานนุท, สมเย ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ, เนว ตสฺมี สมเย สุขํ เวทนํ เวเทติ, น อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวเทติ; ทุกฺขํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ. ยสฺมี, อานนุท, สมเย อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวเทติ, เนว ตสฺมี สมเย สุขํ เวทนํ เวเทติ, น ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ; อทุกฺขมสุขํเยว ตสฺมี สมเย เวทนํ เวเทติ.

บรรดาความเห็น ๓ อย่างนั้น ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า เวทนาเป็นออตตาของเรา เขาจะพึงถูกซักถามอย่างนี้ว่า อาวุโส เวทนามี ๓ อย่างนี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา บรรดาเวทนา ๓ ประการนี้ ท่านเห็นเห็นอันไหนโดยความเป็นออตตา อานนท ในสมัยใด ออตตาเสวยสุขเวทนา ในสมัยนั้น ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา คงเสวยแต่สุขเวทนาอย่างเดียวก่อนนั้น ในสมัยใด ออตตาเสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา คงเสวยแต่ทุกขเวทนาอย่างเดียวก่อนนั้น ในสมัยใด ออตตาเสวยอทุกขมสุขเวทนา ในสมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา คงเสวยแต่อทุกขมสุขเวทนาอย่างเดียวก่อนนั้น.

สุขาปิ โข, อานนุท, เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺหา ขยตฺตมมา วยตฺตมมา วิราคตฺตมมา นิโรธตฺตมมา. ทุกฺขาปิ โข, อานนุท, เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺหา ขยตฺตมมา วย- ตฺตมมา วิราคตฺตมมา นิโรธตฺตมมา. อทุกฺขมสุขาปิ โข, อานนุท, เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺหา ขยตฺตมมา วยตฺตมมา วิราคตฺตมมา นิโรธตฺตมมา. ตสฺส สุขํ เวทนํ เวทียมานสฺส ‘เอโส เม อตฺตา”ติ โหติ. ตสฺสาเยว สุขาย เวทนาย นิโรธา ‘พฺยคา เม อตฺตา”ติ โหติ. ทุกฺขํ เวทนํ เวทียมานสฺส ‘เอโส เม อตฺตา”ติ โหติ. ตสฺสาเยว ทุกฺขาย เวทนาย นิโรธา ‘พฺยคา เม อตฺตา”ติ โหติ. อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวทียมานสฺส ‘เอโส เม อตฺตา”ติ โหติ. ตสฺสาเยว อทุกฺขมสุขาย เวทนาย นิโรธา ‘พฺยคา เม อตฺตา”ติ โหติ. อิติ โส ทิฏฺฐเจว ตฺตมเม อนิจฺจสุขทุกฺขโวภิกฺกณฺ ออุปาทวตฺตมมํ อตฺตानํ สมนุปลสฺสมานอ สมนุปลสฺสติ, โย โส เอวมมาห -- ‘เวทนา เม อตฺตา”ติ. ตสฺมาตีหานนุท, เอเตน เปตํ นกฺขมติ -- ‘เวทนา เม อตฺตา”ติ สมนุปลสฺสิตฺตํ.

ดูกรอานนท เวทนาแม้ที่เป็นสุขก็ดี แม้ที่เป็นทุกข์ก็ดี แม้ที่เป็นอทุกขมสุขก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นเพียงปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีความสิ้น ความเสื่อม ความคลาย และความดับไปเป็นธรรมดา

เมื่อเขาเสวยสุขเวทนา ย่อมมีความเห็นว่า นี่เป็นอัตตาของเรา ต่อเมื่อสุขเวทนาอันนั้นดับไป จึงมีความเห็นว่า อัตตาของเราดับไปแล้ว เมื่อเสวยทุกข์เวทนา ย่อมมีความเห็นว่า นี่เป็นอัตตาของเรา ต่อเมื่อทุกข์เวทนาอันนั้นแลดับไป จึงมีความเห็นว่า อัตตาของเราดับไปแล้ว เมื่อเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา ย่อมมีความเห็นว่า นี่เป็นอัตตาของเรา ต่อเมื่ออทุกข์ขมสุขเวทนาอันนั้นแลดับไป จึงมีความเห็นว่า อัตตาของเราดับไปแล้ว ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า เวทนาเป็นอัตตาของเรานั้น เมื่อแลเห็นอัตตา ย่อมแลเห็นเวทนาอันไม่เที่ยง เคลื่อนกลับไปด้วยสุขและทุกข์ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เป็นอัตตาในปัจจุบันเท่านั้น เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ ข้อนี้จึงยังไม่ควรที่จะแลเห็นว่าเป็นอัตตาของเรา.

ตตฺตานนฺท, โย โส เอวมาห -- ‘น เหว โข เม เวทนา อตฺตา, อปฺปฏฺฐิสฺสเวทโน เม อตฺตา’ติ, โส เอวมาสุส วจฺนีโย -- ‘ยตฺถ ปนาวุโส, สพฺพโส เวยยิตํ นตฺถิ อปิ นุ โข, ตตฺถ “อยมฺหสมฺมิตฺติ ลียา”ติ ? “โน เหวตํ, ภานฺเต”. “ตสฺมาติหานนฺท, เอเตน เปตํ นกฺขมฺมิตฺติ -- ‘น เหว โข เม เวทนา อตฺตา, อปฺปฏฺฐิสฺสเวทโน เม อตฺตา’ติ สมนุสฺสิตฺตุ. (ที่ ๑๕)

แม้ด้วยคำดังกล่าวแล้วนี้ ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า เวทนาไม่ใช่อัตตาของเรา อัตตาของเราไม่ต้องเสวยเวทนา เขาจะพึงถูกชักข้ออย่างนี้ว่า ถ้าการเสวยเวทนาไม่มีโดยประการทั้งปวงในที่ใด ในที่นั้น ยังจะเกิดอหังการว่า ‘นี่คือเรา’ ได้หรือ? ไม่ได้พระเจ้าข้า. เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ ข้อนี้จึงยังไม่ควรที่จะแลเห็นว่าเป็นอัตตาของเรา อัตตาของเราไม่ต้องเสวยเวทนา.

จกฺขุ อตฺตา”ติ โย วเทยฺย ตํ น อฺปฺปชฺชติ. จกฺขุสุส อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตติ. ยสุส โข ปน อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตติ, ‘อตฺตา เม อฺปฺปชฺชติ จ เวติ จา”ติ อิจฺจสุส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อฺปฺปชฺชติ -- ‘จกฺขุ อตฺตา”ติ โย วเทยฺย. อิติ จกฺขุ อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า จักขุเป็นอัตตา คำของผู้นั้นฟังไม่ขึ้น จักขุย่อมปรากฏแม้ความเกิดแม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้อย่างนี้ว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าจักขุเป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา.

‘รฺฐปา อตฺตา”ติ โย วเทยฺย ตํ น อฺปฺปชฺชติ. รฺฐปํ อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตติ. ยสุส โข ปน อฺปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาตติ, ‘อตฺตา เม อฺปฺปชฺชติ จ เวติ จา”ติ อิจฺจสุส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อฺปฺปชฺชติ -- ‘รฺฐปา อตฺตา”ติ โย วเทยฺย. อิติ จกฺขุ อนตฺตา, รฺฐปา อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวว่า รูปเป็นอัตตา คำของผู้นั้นฟังไม่ขึ้น รูปย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้อย่างนี้ว่า อัตตาของเรา

เกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่ารูปเป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการ
ฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา.

‘จกขุวิญญาณํ อตฺตา’ติ โย วทฺเขย ตํ น อุปฺปชฺชติ. จกขุวิญญาณสฺส อุปฺปาโทปิ วโยปิ
ปญฺญาติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตา เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ
อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘จกขุวิญญาณํ อตฺตา’ติ โย วทฺเขย.
อิติ จกขุ อนตฺตา, รູປา อนตฺตา, จกขุวิญญาณํ อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวว่า จักขุวิญญาณเป็นอัตตา คำของผู้ที่ฟังไม่ขึ้น จักขุวิญญาณย่อมปรากฏแม้
ความเกิด แม้ความเชื่อม ก็สิ่งใดแลปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเชื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้
อย่างนี้ว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าจักขุวิญญาณ
เป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา จักขุ
วิญญาณจึงเป็นอนัตตา.

‘จกขุสมฺผลฺโส อตฺตา’ติ โย วทฺเขย ตํ น อุปฺปชฺชติ. จกขุสมฺผลฺสสฺส อุปฺปาโทปิ วโยปิ
ปญฺญาติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตา เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ
อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘จกขุสมฺผลฺโส อตฺตา’ติ โย วทฺเขย.
อิติ จกขุ อนตฺตา, รູປา อนตฺตา, จกขุวิญญาณํ อนตฺตา, จกขุสมฺผลฺโส อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวว่า จักขุสัมผัสเป็นอัตตา คำของผู้ที่ฟังไม่ขึ้น จักขุสัมผัสย่อมปรากฏแม้ความเกิด
แม้ความเชื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเชื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้
อย่างนี้ว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าจักขุสัมผัสเป็นอัตตานั้นจึง
ฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา จักขุวิญญาณจึงเป็นอนัตตา
จักขุสัมผัสจึงเป็นอนัตตา.

‘เวทนา อตฺตา’ติ โย วทฺเขย ตํ น อุปฺปชฺชติ. เวทนาย อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ. ยสฺส โข
ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตา เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ.
ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘เวทนา อตฺตา’ติ โย วทฺเขย. อิติ จกขุ อนตฺตา, รູປา อนตฺตา,
จกขุวิญญาณํ อนตฺตา, จกขุสมฺผลฺโส อนตฺตา, เวทนา อนตฺตา.

ผู้ใดกล่าวว่า เวทนาเป็นอัตตา คำของผู้ที่ฟังไม่ขึ้น เวทนาย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้
ความเชื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเชื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้
อย่างนี้ว่า อัตตา ของเราเกิดขึ้นและเชื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าเวทนาเป็นอัตตานั้นจึงฟังไม่ขึ้น
ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นอนัตตา จักขุวิญญาณจึงเป็นอนัตตา จักขุ
สัมผัสจึงเป็นอนัตตา เวทนาจึงเป็นอนัตตา.

‘ตณฺหา อตฺตทา’ติ โย วเทยฺย ตํ น อุปฺปชฺชติ. ตณฺหา ย อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญาติ, ‘อตฺตทา เม อุปฺปชฺชติ จ เวติ จา’ติ อิจฺจสฺส เวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปฺปชฺชติ -- ‘ตณฺหา อตฺตทา’ติ โย วเทยฺย. อิติ จกฺขุ อนตฺตทา, รุปา อนตฺตทา, จกฺขุวิญญาณํ อนตฺตทา, จกฺขุสมฺผลโส อนตฺตทา, เวทนา อนตฺตทา, ตณฺหา อนตฺตทา.... อิติ มโน อนตฺตทา, ฐมา อนตฺตทา, มโนวิญญาณํ อนตฺตทา, มโนสมฺผลโส อนตฺตทา, เวทนา อนตฺตทา, ตณฺหา อนตฺตทา. (ม ๑๔๘)

ผู้ใดกล่าวว่า ตณฺหาเป็นอตฺตทา คำของผู้ที่นั้นฟังไม่ขึ้น ตณฺหาย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม สิ่งนั้นต้องกล่าวได้โดยนัยว่า อตฺตทาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป เพราะฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่าตณฺหาเป็นอตฺตทานั้นจึงฟังไม่ขึ้น ด้วยประการฉะนี้ จักขุจึงเป็นอนตฺตทา รูปจึงเป็นอนตฺตทา จักขุวิญญาณจึงเป็นอนตฺตทา จักขุสัมผัสจึงเป็นอนตฺตทา เวทนาจึงเป็นอนตฺตทา ตณฺหาจึงเป็นอนตฺตทา... ใจจึงเป็นอนตฺตทา ธรรมารมณจึงเป็นอนตฺตทา มโนวิญญาณจึงเป็นอนตฺตทา มโนสัมผัสจึงเป็นอนตฺตทา เวทนาจึงเป็นอนตฺตทา ตณฺหาจึงเป็นอนตฺตทา.

วํ, ภิกฺขเว, อสฺสุตฺวา ปุณฺณชฺชเน อิมํ จาตุมหากฺกุตฺติกํ กายํ อตฺตโต อุปฺคจฺเจยฺย, น ตเวว จิตฺตํ. ตํ กิสฺส เหตุ? ทิสฺสตายํ, ภิกฺขเว, จาตุมหากฺกุตฺติโก กายเ อภกฺกปิ วสฺสํ ติฏฺฐมาโน ทเวปิ วสฺสานิ ติฏฺฐมาโน ตีณฺปิ จตฺตาริปี ทสปี วิสฺติปี ตีสมฺปิ จตฺตาทิสฺมฺปิ ปญฺญาสมฺปิ วสฺสานิ ติฏฺฐมาโน วสฺสสฺตมฺปิ ติฏฺฐมาโน, ภียโยปิ ติฏฺฐมาโน. ยถจ โข เอตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปี, มโน อิติปี, วิญญาณํ อิติปี, ตํ รตฺติยา จ ทิวสฺสจ จ อญฺเฆว อุปฺปชฺชติ อญฺเฆ นิสฺรุณฺณติ.

(สํ ๑๒.๖๒)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณชฺชเนผู้มีได้ระดับ จะพึงเข้าไปยึดถือเอาร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหากฺกุต ๔ นี้ โดยความเป็นตน ยังดีกว่า แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตนนั้นไม่ดีเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหากฺกุตทั้ง ๔ นี้ เมื่อดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง ยิ่งกว่าร้อยปีบ้าง ย่อมปรากฏ แต่สิ่งใดที่เขาเรียกกันว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง สิ่งนั้นที่เกิดกลางวันก็ดับกลางวัน ที่เกิดกลางคืนก็ดับกลางคืน.

ตสฺมาติห, ภิกฺขเว, ยํ กิณฺณจํ รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สฺขุฆมํ วา หีนํ วา ปณฺโฑ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ -- ‘เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตทา’ติ เวมเมตํ ยถากฺกุตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ทฺวฺจพฺพํ. ยา กาจิ เวทนา... ยา กาจิ สญฺญา ... เย เกจิ สงฺขารา... ยํ กิณฺณจํ วิญญาณํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา

โอฬาริกั วา สุขุมั วา หีนั วา ปณัตั วา ยั ทูเร สนฺติเก วา, สฬฬั วิญญานั -- ‘เนตัม มม, เนโสหมสมฺมิ, น เมโส อตฺตาทิ’ เอวเมตัม ยถาภูตัม สมฺมปฺปญฺญา ย ทฏฺฐฬฬั. (สั ๒๒.๕๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแหละ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ รูปทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง... สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง... สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง... วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ วิญญาณทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา.

อดีตอนาคตปัจจุบัน อดีตอนาคตปัจจุบัน

‘สเจ ตัม, จิตฺต, เอวํ ปุจฺเจยฺยํ -- ‘อโหสิ ตวํ อตีตมทฺธานํ, น ตวํ นาโหสิ; ภวิสฺสสิ ตวํ อนาคตมทฺธานํ, น ตวํ น ภวิสฺสสิ; อตฺถิ ตวํ เอตฺรหิ, น ตวํ นตฺถิ’ติ, เอวํ ปุญฺโจ ตวํ, จิตฺต, กิณฺติ พุยากรเยยาสี’ติ?... เอวํ ปุญฺโจ อหํ, ภนฺเต, เอวํ พุยากรเยยํ -- ‘อโหสาหํ อตีตมทฺธานํ, นาหํ น อโหสิ; ภวิสฺสามหํ อนาคตมทฺธานํ, นาหํ น ภวิสฺสามิ; อตฺถาหํ เอตฺรหิ, นาหํ นตฺถิ’ติ.

ดูกรจิตตะ ถ้าชนทั้งหลายพึงถามเธอว่า ท่านได้มีในอดีตกาล มิใช่ที่ท่านไม่ได้มีก็หามิได้ ท่านจักมีในอนาคตกาล มิใช่ที่ท่านจักไม่มีก็หามิได้ ท่านมีอยู่ในบัดนี้ มิใช่ที่ท่านไม่มีอยู่ก็หามิได้ เช่นนั้นหรือ เมื่อเธอถูกถามอย่างนี้ เธอจะพึงตอบว่าอย่างไร... ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าเขาถามข้าพระองค์อย่างนั้น ข้าพระองค์จะพึงตอบว่า ข้าพเจ้าได้มีแล้วในอดีตกาล มิใช่ว่าไม่มีก็หามิได้ ข้าพเจ้าจักมีในอนาคตกาล มิใช่ว่าจักไม่มีก็หามิได้ ข้าพเจ้ามีอยู่ในบัดนี้ มิใช่ว่าไม่มีอยู่ก็หามิได้.

‘โย เม อโหสิ อตีโต อตฺตปฏฺฐิลาโภ, โสว เม อตฺตปฏฺฐิลาโภ ตสฺมี สมฺเย สจฺจโ จ อโหสิ, โมโฆ อนาคตโต, โมโฆ ปจฺจุปฺปนฺโน. โย วา เม ภวิสฺสสิ อนาคตโต อตฺตปฏฺฐิลาโภ, โสว เม อตฺตปฏฺฐิลาโภ ตสฺมี สมฺเย สจฺจโ ภวิสฺสสิ, โโมโฆ อตีโต, โโมโฆ ปจฺจุปฺปนฺโน. โย เม เอตฺรหิ ปจฺจุปฺปนฺโน อตฺตปฏฺฐิลาโภ, โสว เม อตฺตปฏฺฐิลาโภ สจฺจโ, โโมโฆ อตีโต, โโมโฆ อนาคตโต’ติ. (ที่ ๙)

ข้าพเจ้าได้อัตภาพเป็นอดีตแล้ว การได้อัตภาพเช่นนั้นเท่านั้นเป็นของจริงแท้ในสมัยนั้น การได้อัตภาพเป็นอนาคตเป็นโมฆะ การได้อัตภาพเป็นปัจจุบันเป็นโมฆะ หรือว่าข้าพเจ้าจักได้อัตภาพเป็นอนาคต การได้อัตภาพเช่นนั้นเท่านั้นเป็นของจริงแท้ในสมัยนั้น การได้อัตภาพ

เป็นอดีตเป็นโมฆะ การได้อัตภาพเป็นปัจจุบันเป็นโมฆะ ข้าพเจ้าได้อัตภาพเป็นปัจจุบันบัดนี้ การได้อัตภาพเช่นนั้นเท่านั้นเป็นของจริงแท้ในสมัยนี้ การได้อัตภาพเป็นอดีตเป็นโมฆะ การได้อัตภาพเป็นอนาคตเป็นโมฆะ.

โย ปฏิจฺจสมฺบุปาหํ ปสฺสตี โส ธมฺมํ ปสฺสตี; โย ธมฺมํ ปสฺสตี โส ปฏิจฺจสมฺบุปาหํ ปสฺสตีตี.

(ม ๒๘)

ผู้ใดเห็นปฏิจฺจสมฺบุปาห ผู้หนึ่งชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้หนึ่งชื่อว่าเห็นปฏิจฺจสมฺบุปาห.

เสยฺยถาปิ, จิตฺต, คฺวา ชีรํ, ชีรฺมฺหา ทฺธิ, ทฺธิมฺหา นวนีตํ, นวนีตฺมฺหา สฺปฺปิ, สฺปฺปิมาหา สฺปฺปิมาถฺโท. ยสฺมึ สมเย ชีรํ โหตี, เหว ตสฺมึ สมเย ทฺธิตี สงฺขํ คจฺจตี,..., น สฺปฺปิมาถฺโทตี สงฺขํ คจฺจตี; ชีรํ ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี. ยสฺมึ สมเย ทฺธิ โหตี. เป. นวนีตํ โหตี. สฺปฺปิ โหตี. สฺปฺปิมาถฺโท โหตี, เหว ตสฺมึ สมเย ชีรฺนฺตี สงฺขํ คจฺจตี, น ทฺธิตี สงฺขํ คจฺจตี, น นวนีตฺนฺตี สงฺขํ คจฺจตี, น สฺปฺปิตี สงฺขํ คจฺจตี; สฺปฺปิมาถฺโท ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี.

ดูกรจิตตะ เหมือนอย่างว่า นมสฺตจากแม่โค นมสฺมจากนมสฺต เนยข้นจากนมสฺม เนยใสจากเนยข้น หัวเนยใสจากเนยใส สมัยใดเป็นนมสฺต สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺม-เนยข้น-เนยใส-หัวเนยใส นับว่าเป็นนมสฺตอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นนมสฺม สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-เนยข้น-เนยใส-หัวเนยใส นับว่าเป็นนมสฺมอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นเนยข้น สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-นมสฺม-เนยใส-หัวเนยใส นับว่าเป็นเนยข้นอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นเนยใส สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-นมสฺม-เนยข้น-หัวเนยใส นับว่าเป็นเนยใสอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดเป็นหัวเนยใส สมัยนั้นไม่นับว่าเป็นนมสฺต-นมสฺม-เนยข้น-เนยใส นับว่าเป็นหัวเนยใสอย่างเดียวเท่านั้น จันใด.

เอวเมว โข, จิตฺต, ยสฺมึ สมเย โอฟารีโก อตฺตปฏฺฐิลาโก โหตี. เหว ตสฺมึ สมเย มโนมโย อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี, น อรุโป อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี; โอฟารีโก อตฺตปฏฺฐิลาโก ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี. ยสฺมึ, จิตฺต, สมเย มโนมโย อตฺตปฏฺฐิลาโก โหตี... ยสฺมึ, จิตฺต, สมเย อรุโป อตฺตปฏฺฐิลาโก โหตี, เหว ตสฺมึ สมเย โอฟารีโก อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี, น มโนมโย อตฺตปฏฺฐิลาโกตี สงฺขํ คจฺจตี; อรุโป อตฺตปฏฺฐิลาโก ตฺเวว ตสฺมึ สมเย สงฺขํ คจฺจตี.

ดูกรจิตตะ จันนั้นเหมือนกัน สมัยใดมีการได้อัตภาพที่หยาบ สมัยนั้นไม่นับว่าได้้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ ไม่นับว่าได้้อัตภาพที่หารูปมิได้ นับว่าได้้อัตภาพที่หยาบอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดมีการได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ สมัยนั้น ไม่นับว่าได้้อัตภาพที่หยาบ ไม่นับว่าได้้อัตภาพที่หารูปมิได้ นับว่าได้้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดมีการได้อัตภาพที่หารูป

มิได้ สมัยนั้นไม่นับว่าได้อัตภาพที่หยาบ ไม่นับว่าได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ นับว่าได้อัตภาพที่หารูปมิได้อย่างเดียวเท่านั้น.

อิมา โข จิตต, โลกสมณญา โลกนिरुตฺติโย โลกโฆหารา โลกปญฺญตฺติโย, ยาหิ ตถาคโต โฆหริติ อปฺรามสนฺ”ติ. (ที่ ๙)

ดูกรจิตตะ เหล่านี้แล เป็นชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลก เป็นโฆหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตถาคตกล่าวอยู่ (แต่) มิได้ยึดถือ.

(อพฺยากตํ ภควตา:) รูป โข, อาวุโส, อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, รูปสมฺมุหํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, รูปนิโรธํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, รูปนิโรธคามินิ ปฏฺิปปํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, ‘โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ; ‘น โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ; ‘โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ; ‘เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ. เวทณฺ... สณฺณํ... สงฺขาร... วิญฺญาณํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, วิญฺญาณสมฺมุหํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, วิญฺญาณนิโรธํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, วิญฺญาณนิโรธคามินิ ปฏฺิปปํ อชานโต อปฺสฺสโต ยถาภูตํ, ‘โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ; ‘น โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ; ‘โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ; ‘เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปฺรํ มรณา”ติปิสุส โหติ. (สํ ๔๔.๔)

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ดูกรท่าน ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มียอมไม่เกิดอีกก็มีก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็หามิได้ยอมไม่เกิดอีกก็หามิได้ก็ดี ดังนี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็นรูปตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นเหตุเกิดแห่งรูปตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นความดับแห่งรูปตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นปฏิปทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งรูปตามความเป็นจริง ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีกก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มียอมไม่เกิดอีกก็มีก็ดี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็หามิได้ยอมไม่เกิดอีกก็หามิได้ก็ดี ย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็นเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นเหตุเกิดแห่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นความดับแห่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง ไม่รู้ไม่เห็นปฏิปทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ตามความเป็นจริง.

ตํ ชีวํ ตํ สรีรณฺติ วา, ภิกฺขุ, ทิฏฺฐิยา สติ พุรฺหมจฺริยวาโส น โหติ.
อณฺณํ ชีวํ อณฺณํ สรีรณฺติ วา, ภิกฺขุ, ทิฏฺฐิยา สติ พุรฺหมจฺริยวาโส น โหติ.

เอเต เต, ภิกขุ, อุโฆ อนฺเต อนฺุปคมฺม มชฺเฌน ตถาคโตะ ธมฺมํ เทเสตี. (สํ ๑๒.๓๕)

เมื่อมีทิวฏฐิว่า ชีพอันใด สรีระก็อันนั้น ความอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมไม่มี
เมื่อมีทิวฏฐิว่า ชีพอันหนึ่ง สรีระก็อีกอันหนึ่ง ความอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมไม่มี
ดูกรภิกษุ ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่ข้องแวะส่วนสุดทั้งสองนั้น.

อวิชชาปลฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขารา; สงฺขารปลฺจยา วิญฺญาณํ; วิญฺญาณปลฺจยา นามรูปํ; นาม-
รูปปลฺจยา สฬายตณํ; สฬายตณปลฺจยา ผสฺโส; ผสฺสปลฺจยา เวทนา; เวทนาปลฺจยา ตณฺหา;
ตณฺหาปลฺจยา อุปาทานํ; อุปาทานปลฺจยา ภโว; ภวปลฺจยา ชาตี ; ชาตีปลฺจยา ชรามรณํ
โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสฺสฺยาสา สมฺภวฺตึ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทฺกฺขทฺขนฺธสฺส สมฺภูโย โหตี.
(สํ ๑๒.๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสมุปบาทเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมี
สังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะ
นามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี
ชราและมรณะ โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

น เหตุถ เทโว พุรฺพฺมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก,
สฺทฺธธฺมฺมา ปวตฺตฺนตี เหตุสมฺมารปลฺจยา. (วิสุทฺธิมคฺค ๑๙)

ก็ในสังสารประวัตินี้ เทพหรือพรหมผู้สร้างสังสาร หามีไม่
(มีแต่) ธรรมล้วนๆ ทั้งหลาย ย่อมเป็นไป เพราะการรวมกันเข้าแห่งเหตุเป็นปัจจัยแล.

ยโต โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน อวิชฺชา ปหิณา โหตี วิชฺชา อุปฺปนฺนา, โส อวิชฺชาวิราคา วิชฺชูปฺปาทา
เนว ปุณฺณภิกฺขุสงฺขารํ อภิสงฺขโรตี น อปุณฺณภิกฺขุสงฺขารํ อภิสงฺขโรตี น อานนฺเดชาภิกฺขุสงฺขารํ
อภิสงฺขโรตี. (สํ ๑๒.๕๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละอวิชาได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว
ในกาลนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ทำกรรมเป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ไม่ทำกรรมเป็นอนเณชชา.

อวิชฺชาย ตเวว อเสสฺวิราคานิโรธา สงฺขารนิโรธา; สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรธา; วิญฺญาณ-
นิโรธา นามรูปนิโรธา; นามรูปนิโรธา สฬายตณนิโรธา; สฬายตณนิโรธา ผสฺสนิโรธา; ผสฺส-
นิโรธา เวทนานิโรธา; เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรธา; ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรธา;

อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ; ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ; ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสภปริเทเวททุกข-
โทมนสสุปายาสา นีรุชฌนติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. (อํ ๑๒.๑)

เพราะดับอวิชชาหมดไม่มีเหลือ สังขารก็ดับ เพราะดับสังขาร วิญญาณจึงดับ เพราะดับ
วิญญาณ นามรูปจึงดับ เพราะดับนามรูป สพายตนะจึงดับ เพราะดับสพายตนะ ผัสสะจึงดับ
เพราะดับผัสสะ เวทนาจึงดับ เพราะดับเวทนา ตัณหาจึงดับ เพราะดับตัณหา อุปาทานจึงดับ
เพราะดับอุปาทาน ภพจึงดับ เพราะดับภพชาติจึงดับ เพราะดับชาติ ชรา - มรณะ - โสภะ
ปริเทวะ - ทุกข์ - โทมนัส - และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้ดังนี้.

อวิชชานีวรณานํ โข, อาวุโส, สตฺตานํ ตณฺหาสิโยชนานํ ตตฺตรตฺตรภินฺนํ
-- เอวํ อายตี ปุณฺณพฺภวภินิพฺพตฺติ โหติ. (ม ๔๓)

เพราะการหุ้มห่อแห่งอวิชชา เพราะการผูกแห่งตัณหา และเพราะการเพลิดเพลिनในภพนั้นๆ
การเกิดในภพใหม่ในอนาคตจึงมีได้ดังนี้.

ยํ, ภิกฺขเว, โลกฺปกตํ กมฺมํ โลกฺขํ โลกฺนิทานํ โลกฺสมฺมุทํ,...โทสฺปกตํ กมฺมํ...โมหฺปกตํ กมฺมํ
โมหฺขํ โมหฺนิทานํ โมหฺสมฺมุทํ, ยตฺถสฺส อตฺตภาโว นิพฺพตฺตติ ตตฺถ ตํ กมฺมํ วิปฺจฺจติ. ยตฺถ ตํ
กมฺมํ วิปฺจฺจติ ตตฺถ ตสฺส กมฺมสฺส วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเตติ, ทิฏฺฐเ จ วา ฌมฺเม อุปฺปชฺช วา อปฺเร วา
ปฺริยาเย. (อํ ๓.๓๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกโลภะครอบงำ เกิดแต่โลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็น
แดนเกิด... กรรมที่ถูกโทสะครอบงำ... กรรมที่ถูกโมหะครอบงำ เกิดแต่โมหะ มีโมหะเป็น
เหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในที่ที่เกิดอัตภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในอัตภาพใด
ในอัตภาพนั้น เขาจะต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น หรือในปัจจุบันในลำดับที่เกิดต่อๆ ไป
นั่นเอง.

อวิชฺชาวิราคา โข, อาวุโส, วิชฺชุปฺปาทา ตณฺหานิโรธา -- เอวํ อายตี ปุณฺณพฺภวภินิพฺพตฺติ
น โหติ. (ม ๔๓)

เพราะการคลายไปแห่งอวิชชา เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา และเพราะการดับไปแห่งตัณหา
อย่างนี้ การเกิดอีกในภพใหม่ต่อไป จึงจะไม่มี.

“ยํ, ภิกฺขเว, อโลกฺปกตํ กมฺมํ อโลกฺขํ อโลกฺนิทานํ อโลกฺสมฺมุทํ... อโทสฺปกตํ กมฺมํ อโทสฺขํ
อโทสฺนิทานํ อโทสฺสมฺมุทํ... อโมหฺปกตํ กมฺมํ อโมหฺขํ อโมหฺนิทานํ อโมหฺสมฺมุทํ, โมหฺเห วิคฺเต
เอวํ ตํ กมฺมํ ปหีนํ โหติ อฺจฺฉินฺนํมุลํ ตาลาวตฺถุกตํ อนภาวํกตํ อายตี อนฺุปฺปาทมฺมํ.
(อํ ๓.๓๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกอโลภะครอบงำ เกิดแต่อโลภะ มือโลภะเป็นเหตุ มือโลภะเป็นแดนเกิด... กรรมที่ถูกอโทสะครอบงำ เกิดแต่อโทสะ มือโทสะเป็นเหตุ มือโทสะเป็นแดนเกิด... กรรมที่ถูกอโมหะครอบงำ เกิดแต่อโมหะ มือโมหะเป็นเหตุ มือโมหะเป็นแดนเกิด เมื่อโมหะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา.

เยน มํ ปริยาเยน สมมา วทมาโน วเทยย -- ‘อุจฺเจทวาโท สมโณ โคตโม, อุจฺเจทาย ฐมฺมํ เทเสตี, เตน จ สวากะ วิเนตี’ติ? อหฺมฺหิ, ภิกฺขเว, อุจฺเจทํ วทามิ รากสฺส โทสสฺส โมหสฺส; อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสฺถานํ ฐมฺมานํ อุจฺเจทํ วทามิ. (อํ ๘.๑๒)

อนึ่งเหตุที่เขากล่าวหาเราว่าพระสมณะโคตมกล่าวความขาดสูญแสดงธรรมเพื่อความขาดสูญ และแนะนำสาวกตามแนวนี้ดังนี้ ชื่อว่ากล่าวถูกนั้นเป็นอย่างไร เพราะเรากล่าวความขาดสูญแห่งราคะ-โทสะ-โมหะ เรากล่าวความขาดสูญแห่งสถานะที่เป็นบาปอกุศลอันอเนกประการ.

๒) สมมาสงกปโป สัมมาสังกัปปะ

กตโม จ, ภิกฺขเว, สมมาสงกปโป? เนกขมฺมสงกปโป อพฺยาปาทสงกปโป อวิหีสาสงกปโป, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว, สมมาสงกปโป. (ที ๒๒)

สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาม ความดำริในความไม่เบียดเบียน อันนี้เราเรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

ตตฺร, ภิกฺขเว, สมมาทิกฺขุจฺจิ ปุพฺพํคมา โหตี. กถญฺจ, ภิกฺขเว, สมมาทิกฺขุจฺจิ ปุพฺพํคมา โหตี? มิจฺจาสงกปโป ‘มิจฺจาสงกปโป’ติ ปชานาตี, สมมาสงกปโป ‘สมมาสงกปโป’ติ ปชานาตี, สาสฺส โหตี สมมาทิกฺขุจฺจิ “กตโม จ, ภิกฺขเว, มิจฺจาสงกปโป? กามสงกปโป, พฺยาปาทสงกปโป, วิหีสาสงกปโป -- อยํ, ภิกฺขเว, มิจฺจาสงกปโป.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิกฺขุจฺจีย่อมเป็นประธาน ก็สัมมาทิกฺขุจฺจีย่อมเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฺจาสังกัปปะว่า ‘มิจฺจาสังกัปปะ’ รู้จักสัมมาสังกัปปะว่า ‘สัมมาสังกัปปะ’ ความรู้ของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิกฺขุจฺจิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฺจาสังกัปปะเป็นไฉน คือ ความดำริในกาม ดำริในความพยายาม ดำริในความเบียดเบียน นี้คือมิจฺจาสังกัปปะ.

“กตโม จ, ภิกฺขเว, สมมาสงกปโป?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน.

สมมาสงกบปป์ห้, ภิกขเว, ทวายํ วทามิ --อตฺถิ, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก; อตฺถิ, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคังโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาสังกัปปะว่ามี ๒ อย่าง คือ
สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง
สัมมาสังกัปปะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

... เนกขมมสงกบปโป, อพฺยาปาทสงกบปโป, อวิหีสาสงกบปโป -
'อัย, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก'.

... คือความดำริในเนกขัมมะ ดำริในความไม่พยาบาท ดำริในความไม่เบียดเบียน
นี่คือสัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้.

... โย โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมงฺคิโน อริยมคฺคํ ภาวยโต ตกฺโก
วิตกฺโก สงกบปโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตฺโส อภินิโรปนา วจีสฺสงฺขาโร --
'อัย, ภิกขเว, สมมาสงกบปโป อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคังโค'.

...ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตรึก ความวิตก ความดำริ ความแค้น ความแค้น ความปักใจ วจี-
สังขาร ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค
อยู่ นี้แล สัมมาสังกัปปะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิจฺฉาสงกบปฺปสฺส ปหานาย วายมฺติ, สมมาสงกบปฺปสฺส อุปสมฺปทาย, สุवासฺส โหติ สมมา
วายาโม. โส สโต มิจฺฉาสงกบปฺป ปชฺหติ, สโต สมมาสงกบปฺป อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ; สาสฺส โหติ
สมมาสติ. อิติยิเม ตโย ฐมฺมา สมมาสงกบปฺป อนุปริธาณฺติ อนุปริวตฺตณฺติ,
เสยฺยถิหํ -- สมมาทิฏฺฐิ, สมมาวายาโม, สมมาสติ. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนี้ย่อพยายามเพื่อละมิจฉาสังกัปปะ เพื่อบรรลุสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของเธอ
นั้นเป็นสัมมาวายามะ. ภิกษุนี้มีสติละมิจฉาสังกัปปะได้ มีสติบรรลุสัมมาสังกัปปะอยู่ สติ
ของเธอนั้น เป็นสัมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมาสังกัปปะของภิกษุนี้.

จิตตนา โทสนุตตรา. ตถจ ปุคฺคํ เมตตาสหคเตน เจตสา ฆริตฺวา วิหริสฺสาม ตถารมฺมณฺเญจ สพุพาวนฺตํ โลกํ เมตตาสหคเตน เจตสา วิปฺเปลน มหคคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเณน ฆริตฺวา วิหริสฺสามา”ติ. เอวณฺหิ โว, ภิกฺขเว, ลิกฺขิตพฺพ. (ม ๒๑)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากจะมีพวกโจรผู้มีความประพฤติต่ำช้า เอาเลื่อยที่มีที่จับทั้งสองข้าง เลื่อยอวัยวะใหญ่ของพวกเธอ แม้ในเหตุนั้น ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใด มีใจคิดร้ายต่อโจรเหล่านั้น ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ในข้อนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรปรวน เราจักไม่เปล่งวาจาที่ชั่วช้า เราจักอนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์ เราจักมีเมตตาจิต ไม่มีโทสะในกายใน เราจักแผ่เมตตาจิตไปถึงบุคคลนั้น และเราจักแผ่เมตตาอันไพบุลย์ใหญ่ยิ่ง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปตลอดโลก ทุกทิศทุกทาง ซึ่งเป็นอารมณ์ของจิตนั้น ดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงศึกษาด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล.

สมฺมปฺปลาปํ ปหาย สมฺมปฺปลาปา ปฏฺวิโรโต โหติ กาลวาที ภูตวาที อตฺตวาที ฆมฺมวาที วินยวาที; นิธานวตฺตี วาจํ ภาสิตา โหติ กาลเณ สापเทสํ ปริยนฺตวตฺตี อตฺตลํหิตํ. (อ ๔.๑๙๘)

ละคำเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้อ พุตถูกกาล พุตแต่คำที่เป็นจริง พุตอิงอรรถ พุตอิงธรรม พุตอิงวินัย พุตแต่คำมีหลักฐาน มีที่อ้าง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร.

ตตฺร, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ. กถญฺจ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ? มิจฺฉาวาจํ ‘มิจฺฉาวาจา”ติ ปชานาติ, สมฺมาวาจํ ‘สมฺมาวาจา”ติ ปชานาติ; สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. กตมา จ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาวาจา? มุสวาโท, ปิสฺสุณา วาจา, ฆรฺุสา วาจา, สมฺมปฺปลาโป -- อยํ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาวาจา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิฏฐีย่อมเป็นประธาน ก็สัมมาทิฏฐีย่อมเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฉาวาจาว่า ‘มิจฉาวาจา’ รู้จักสัมมาวาจาว่า ‘สัมมาวาจา’ ความรู้ของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฉาวาจาเป็นไฉน คือ พุตเท็จ พุตส่อเสียด พุตคำหยาบ เจริญเพื่อเจ้อ นี้คือมิจฉาวาจา

กตมา จ, ภิกฺขเว, สมฺมาวาจา?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาเป็นไฉน.

๔) สมมามากมมนุโต สัมมากัมมันตะ

อิธ, ภิกขเว, เอกจโจ ปาณาติปาตํ ปหาย ปาณาติปาตา ปฏิวิโรโต โหติ นินิตตทณฺโศ
นินิตตสฺสโต ลชฺฐี ทยาปนฺโน, สพฺพปาณญฺตหิตานุกมฺปิ วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑฆาต และ
ศัตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์ เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่

อทินฺนาทานํ ปหาย อทินฺนาทานา ปฏิวิโรโต โหติ. ยํ ตํ ปรสฺส ปรวิตุตฺตูปการณํ ความคตํ วา
อรรถนคตํ วา, น ตํ อทินฺนํ เถยฺยสงฺฆาตํ อาทาตา โหติ.

ละการถือเอาทรัพย์ที่เขามีได้ให้ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ไม่ลักทรัพย์เป็นอุปกรณ์เครื่อง
ปลื้มใจของผู้อื่น ที่อยู่ในบ้าน หรือที่อยู่ในป่า ที่เจ้าของมีได้ให้ ซึ่งนับว่าเป็นขโมย.

กาเมสุมิจฺจจาโร ปหาย กาเมสุมิจฺจจาโร ปฏิวิโรโต โหติ. ยา ตา มาตุรฺกชิตา... อนฺตมโส
มาลาคุลฺปริกฺชิตฺตปิ, ตถารูปาสุ น จาริตฺตํ อาปชฺชิตา โหติ. (อํ ๑๐.๒๑๑)

ละการประพฤตินิन्दในกามทั้งหลาย เว้นขาดจากการประพฤตินิन्दในกามทั้งหลาย คือไม่ถึง
ความสมสู่ในพวกหญิงที่มารดารักษา ฯลฯ โดยที่สุตหญิงที่เขาคล้องแล้วด้วยพวงมาลัย
ดูกรพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ความประพฤติเรียบร้อย คือ ความประพฤติธรรมทาง
กาย ๓ อย่างเป็นอย่างนี้แล.

ตตฺร, ภิกขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ. กถญฺจ, ภิกขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ?
มิจฺจกมฺมนฺโต ‘มิจฺจกมฺมนฺโต’ติ ปชานาติ, สมฺมากมฺมนฺโต ‘สมฺมากมฺมนฺโต’ติ ปชานาติ ;
สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ. กตโม จ, ภิกขเว, มิจฺจกมฺมนฺโต? ปาณาติปาโต, อทินฺนาทานํ,
กาเมสุมิจฺจจาโร -- อยํ, ภิกขเว, มิจฺจกมฺมนฺโต.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็นประธาน ก็สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็น
ประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจจกัมมันตะว่า ‘มิจจกัมมันตะ’ รู้จักสัมมากัมมันตะว่า ‘สัมมา
กัมมันตะ’ ความรู้ของเขานั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจจกัมมันตะเป็นไหน คือ
ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจจจาโร นี้คือมิจจกัมมันตะ.

กตโม จ, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมากัมมันตะเป็นไฉน.

สมฺมากมฺมฺนฺตํปหํ, ภิกขเว, ทฺวายํ วทามิ -- อตฺถิ, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต สาสโว ปุณฺณ-
ภาคิโย อฺปฺพิเวปกฺโก; อตฺถิ, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคฺงโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมากัมมันตะว่ามี ๒ อย่าง คือ
สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง
สัมมากัมมันตะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

...ปาณาติปาตา เวรมณี, อทินฺนาทานา เวรมณี, กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี
-- อโย, ภิกขเว สมฺมากมฺมฺนฺโต สาสโว ปุณฺณภาคิโย อฺปฺพิเวปกฺโก.

... เจตนาจเวณฺจากปาณาติปาต งดเวณฺจากอทินนาทาน งดเวณฺจากกาเมสุมิฉฉาจาร
นี่คือสัมมากัมมันตะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ.

... ยา โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมฺงคิโน อริยมคฺคํ
ภาวยฺโต ตีหิ กายทฺวจริเตหิ อารตี วิรตี ปฏฺวิวิรตี เวรมณี
-- อโย, ภิกขเว, สมฺมากมฺมฺนฺโต อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคฺงโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความมต ความเว้น เจตนาจเวณฺ จากกายทฺวจริตทั้ง ๓ ของภิกษุ
ผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่
นี้แล สัมมากัมมันตะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิฉฉากมฺมฺนฺตสฺส ปหานาย วายมตี, สมฺมากมฺมฺนฺตสฺส อฺปฺสมฺปทาย; สุवासฺส โหตี สมฺมา
วายาโม. โส สโต มิฉฉากมฺมฺนฺตํ ปชหตี, สโต สมฺมากมฺมฺนฺตํ อฺปฺสมฺปชฺช วิหรตี; สาสฺส โหตี
สมฺมาสติ. อิตฺติโยเม ตโย ฐมา สมฺมากมฺมฺนฺตํ อฺนุปริธาณฺตี อฺนุปริวตฺตณฺตี,
เสยฺยถิทํ -- สมฺมาทิฏฺฐิ, สมฺมาวายาโม, สมฺมาสติ. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนั้นย่อพยายามเพื่อละมิฉฉากัมมันตะ เพื่อบรรลุสัมมากัมมันตะ ความพยายามของ
เธอนั้น เป็นสัมมาวายามะ. ภิกษุนั้นมีสติละมิฉฉากัมมันตะได้ มีสติบรรลุสัมมากัมมันตะอยู่
สติของเธอนั้น เป็นสัมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมากัมมันตะของภิกษุนั้น.

๕) สัมมาอาชีโว สัมมาอาชีวะ

อิธ, ภิกขเว, อริยสาวโก มิจฉาอาชีโว ปหาย สัมมาอาชีเวน ชีวิตํ กปะเปติ, อโย วุจจติ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว. (ที่ ๒๒)

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

ปณจิมมา, ภิกขเว, วณิษฐา อุปาสะเกน อกรณียา. กตมา ปณจ? สตุถวณิษฐา, สตุตวณิษฐา, มังสวณิษฐา, มชฺชวณิษฐา, วิสวณิษฐา. (อํ ๕.๑๗๗)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย การค้าขาย ๕ ประการนี้ อันอุบาสกไม่พึงกระทำ ๕ ประการเป็นไฉน คือ การค้าขายศาสตรา ๑ การค้าขายสัตว์ ๑ การค้าขายเนื้อสัตว์ ๑ การค้าขายน้ำเมา ๑ การค้าขายยาพิษ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย การค้าขาย ๕ ประการนี้แล อันอุบาสกไม่พึงกระทำ.

เย โยธาชีวา มจฺจกา ลุฑฺฑกา เต ปี มิจฉาอาชีโว. (ฃานติโลก เถร)

แม้ผู้มีอาชีพนักรบ ประมง นายพราน ก็จัดเป็นมิจฉาอาชีวะเช่นกัน.

ตตฺร, ภิกขเว, สัมมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ. กถญจ, ภิกขเว, สัมมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ? มิจฉาอาชีโว ‘มิจฉาอาชีโว’ติ ปชานาติ, สัมมาอาชีโว ‘สัมมาอาชีโว’ติ ปชานาติ; สาสุส โหติ สัมมาทิฏฺฐิ. กตโม จ, ภิกขเว, มิจฉาอาชีโว? กุหนา, ลปนา, เนมิตฺติกตา, นิปะเปสิกตา, ลาภาน ลามํ นิชิคีสนตา -- อโย, ภิกขเว, มิจฉาอาชีโว.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็นประธาน ก็สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฉาอาชีวะว่า ‘มิจฉาอาชีวะ’ รู้จักสัมมาอาชีวะว่า ‘สัมมาอาชีวะ’ ความรู้ของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฉาอาชีวะเป็นไฉน คือ การหลอกลวง การเลียบเคียง การหวานล่อม การและเล็ม การเอาลามต่อลาม นี่คือมิจฉาอาชีวะ.

กตโม จ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะเป็นไฉน.

สัมมาอาชีโว ปหัง, ภิกขเว, ทวายัม วทามิ -- อตฺถิ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก; อตฺถิ, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคังโก.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาอาชีวะว่ามี ๒ อย่าง คือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ อย่างหนึ่ง สัมมาอาชีวะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง.

... อิตฺ, ภิกขเว, อริยสาวโก มิจฺฉาอาชีโว ปหาย สัมมาอาชีเวน ชีวิกัม กปฺเปติ
-- อยัม, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว สาสโว ปุณฺณภาคิโย อุปธิเวปกโก.

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ
ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่คือนสัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ.

... ยา โข, ภิกขเว, อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺคสมงฺคิโน อริยมคฺคัม ภาวยโต มิจฺฉา-
อาชีวา อารตี วิรตี ปฏฺวิรตี เวรมณี
-- อยัม, ภิกขเว, สัมมาอาชีโว อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคังโก.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความมงด ความเว้น เจตนาถวเว้น จากมิจฉาอาชีวะ ของภิกษุผู้มีจิตไกล
เข้าถึง มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่
นี้แล สัมมาอาชีวะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค.

โส มิจฺฉาอาชีวสฺส ปหานาย วายมตี, สัมมาอาชีวสฺส อุปสมฺปทาย; สุवासฺส โหตี สัมมาวายาโม.
โส สโต มิจฺฉาอาชีโว ปชหตี, สโต สัมมาอาชีโว อุปสมฺปชช วิหรตี; สาสฺส โหตี สัมมาสตี.
อิตฺถิเม ตโย ฐมฺมา สัมมาอาชีโว อหฺนฺปริชานฺตติ อหฺนฺปริวตฺตนฺตติ,
เสยฺยถิทํ -- สัมมาทิฏฺฐิ, สัมมาวายาโม, สัมมาสตี. (ม ๑๑๗)

ภิกษุนั้นย่อมพยายามเพื่อละมิจฉาอาชีวะ เพื่อบรรลุสัมมาอาชีวะ ความพยายามของเขานั้น
เป็นสัมมาวายามะ. ภิกษุนั้นมีสติละมิจฉาอาชีวะได้ มีสติบรรลุสัมมาอาชีวะอยู่ สติของเขานั้น
เป็นสัมมาสติ. ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมาอาชีวะของภิกษุนั้น.

๖) สมุมาวายาโม สัมมาวายามะ

(กตโม จ ภิกขเว สมุมาวายาโม?)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวายามะ เป็นไฉน.

จตุตตาริมานิ, ภิกขเว, ปชานานิ. กตมานิ จตุตตาริ? (อัม ๔.๑๓)

สัรวรปชานัม, ปหานปชานัม, ภาวนาปชานัม, อนุรคฺคณาปชานัม.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเพียรนี้มี ๔ ประการ ๔ ประการนี้เป็นไฉน
คือ สัรวรปชาน ๑ ปหานปชาน ๑ ภาวนาปชาน ๑ อนุรคฺคณาปชาน ๑.

กตมญฺจ, ภิกขเว, สัรวรปชานัม? (อัม ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัรวรปชานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อนุปฺปนฺนํ ปาปกานํ อกุสลํ ฆมฺมานํ อนุปฺปาทาย ฌนฺทํ ชเนติ
วายมตี วิริยํ อารมฺมตี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี ปทฺทตี. (อัม ๔.๑๓)

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม प्रารมคความเพียร ประคองจิต
ตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาคาหิ โหติ นานุพฺยณฺชนคฺคาคาหิ. ยตฺวาธิกรณ
เมณํ จกฺขุณฺทริยํ อสัวตํ วิหรณฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกกา อกุสลา ฆมฺมา อนฺวาสุสเวยฺยํ,
ตสฺส สัรวาย ปฏฺวิปฺชชติ, รกฺขติ จกฺขุณฺทริยํ, จกฺขุณฺทริเย สัรวํ อาปฺชชติ. โสเตน สทฺทํ สุตฺวา...
ฆาเนน ฌนฺทํ ฌายิตฺวา... ชิฺวหาย รลํ สายิตฺวา... กาเยน ใผฏฺฐพฺพํ ผุสฺสิตฺวา... มนสา ฆมฺมํ
วิญญาย น นิมิตฺตคฺคาคาหิ โหติ นานุพฺยณฺชนคฺคาคาหิ, ยตฺวาธิกรณเมณํ มนินฺทริยํ อสัวตํ วิหรณฺตํ
อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกกา อกุสลา ฆมฺมา อนฺวาสุสเวยฺยํ, ตสฺส สัรวาย ปฏฺวิปฺชชติ, รกฺขติ
มนินฺทริยํ, มนินฺทริเย สัรวํ อาปฺชชติ. อิหํ วุจฺจติ, ภิกขเว, สัรวรปชานัม.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือโดยนิमित ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติ
เพื่อสำรวจจักขุทริยที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว ฟังเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันเป็นบาป คือ อภิชฌา
และโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษาจักขุทริย ถึงความสำรวจในจักขุทริย ฟังเสียงด้วยหู...
ดมกลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว
ไม่ถือโดยนิमित ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวจมโนทริยที่เมื่อไม่สำรวจแล้ว

พึงเป็นเหตุให้อกุศลธรรมอันเป็นบาป คือ อภิขณาและโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมโนนทรีย์ นี้เราเรียกว่าสังวรปธาน.

กตมถจ, ภิกขเว, ปหานปธานัง? (อัม ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปหานปธานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อูปฺปนฺนํ ปาปกานํ อุกุสลาณํ ฐมฺมานํ ปหานาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺหตี. (อัม ๔.๑๓)

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อูปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ ปชฺหตี วิโนเทติ พฺยนฺตีกโรติ อนภาวํ คเมติ; อูปฺปนฺนํ พยาปาทวิตกฺกํ... อูปฺปนฺนํ วิหีสาวิตกฺกํ... อูปฺปนฺนูปฺปนฺเน ปาปกเ อุกุสเล ฐมฺเม นาธิวาเสติ ปชฺหตี วิโนเทติ พฺยนฺตีกโรติ อนภาวํ คเมติ. อิํ วุจฺจตี, ภิกขเว, ปหานปฺปธานัง. (อัม ๔.๑๔)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมครอบงำ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้พินาศ ย่อมให้ถึงความไม่มี ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว... ซึ่งพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว... ซึ่งวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว... ซึ่งอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมครอบงำ ย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้พินาศ ย่อมให้ถึงความไม่มี นี้เราเรียกว่าปหานปธาน.

อิจิตฺตมฺนุยุตฺเตน, ภิกขเว, ภิกฺขุณา ปญฺจ นิमितฺตานิ กาลเณ กาลํ มนฺสิ กาทพฺพานิ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้หมั่นประกอบอิจิต ธรรมนสิการถึงนิमित ๕ ประการ ตามเวลาอันสมควร.

กตมานิ ปญฺจ?

นิमित ๕ ประการเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุโน ยํ นิमितฺตํ อากมฺม ยํ นิमितฺตํ มนฺสิกรโรโต อูปฺปชฺชนฺติ ปาปกกา อุกุสลา วิตกฺกา ฉนฺทูปฺปสํหิตาปิ โทสุปฺปสํหิตาปิ โมหูปฺปสํหิตาปิ, เตน, ภิกขเว, ภิกฺขุณา ตมฺหา นิमितฺตา อณฺณํ นิमितฺตํ มนฺสิ กาทพฺพํ กุสลูปฺปสํหิตํ.

๑) ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุในธรรมวินัยนี้ อาศัยนิมิตใดแล้ว มนสิการนิมิตใดอยู่ วิตกทั้งหลายอันเป็นบาปอกุศล ประกอบด้วยฉันทะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ย่อมเกิดขึ้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นควรมนสิการนิมิตอื่นจากนิมิตนั้น อันประกอบด้วยกุศล.

เตสํ วา วิตกุกานํ อาทีนโว อูปปริกขิตพุโพ

-- 'อิตปิเม วิตกุกา อกุสลา, อิตปิเม วิตกุกา สาวชชชา, อิตปิเม วิตกุกา ทุกขวิปากา'ติ.

๒) ภิกษุเหล่านั้นควรพิจารณาโทษของวิตกเหล่านั้นว่า แม้อย่างนี้ วิตกเหล่านี้ล้วนแต่เป็นอกุศล แม้อย่างนี้ วิตกเหล่านี้ล้วนแต่เป็นโทษ แม้อย่างนี้ วิตกเหล่านี้ล้วนแต่มีทุกข์เป็นวิบาก.

เตสํ วา วิตกุกานํ อสตีมนสิกาโร อาปชชิตพุโพ.

๓) ภิกษุเหล่านั้นพึงถึงความไม่นึก ไม่ใส่ใจวิตกเหล่านั้น.

เตสํ วา วิตกุกานํ วิตกุกสงขารสณฺจานํ มนสิกาตพุพํ.

๔) ภิกษุเหล่านั้นควรมนสิการสัจฐานแห่งวิตกสังขารของวิตกเหล่านั้น.

ทนฺเตภี วา ทนฺตมาชาย ชิวฺหาย ตาลุํ อาหจฺจ เจตสา จิตฺตํ อภินิคุคฺคณฺหิตพุพํ อภินิปฺปีเลตพุพํ
อภิสนฺตาทเปตพุพํ.

๕) ภิกษุเหล่านั้นพึงกัตพันด้วยพัน ดุนเพดานด้วยลิ้น ช่ม ปีบคั้น บังคับ จิตด้วยจิต.

ตสฺส,... เย ปาปกา อกุสลา วิตกุกา ฉนฺทูปฺลํหิตาปิ โทสุปฺลํหิตาปิ โมหูปฺลํหิตาปิ เต ปหียนฺติ
เต อพฺภตฺถํ คจฺจณฺติ. เตสํ ปหานา อชฺชตฺตเมว จิตฺตํ สนฺติภูจฺติ สนฺนีสีหติ เอโกที โหติ
สมาธิยติ. (ม ๒๐)

เมื่อนั้น อกุศลวิตกอันลามกเหล่าใด ประกอบด้วยฉันทะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง อันชื่อย่อมละเสียได้ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะละวิตกอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น จิตย่อมตั้งอยู่ด้วยดี สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่นในภายในนั้นแล.

กตมญฺจ, ภิกฺขเว, ภาวนาปฺปชานํ? (อํ ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภาวนาปชานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ฐมฺมานํ อูปฺปาทาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ
จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. (อํ ๔.๑๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายาม บรรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ สติสมโพชฌงค์ ภาเวติ วิเวกนิสสิตํ วิวาคนิสสิตํ นิโรธนิสสิตํ ไวสสุคค
ปริณามิ, ธมมวิจยสมโพชฌงค์ ภาเวติ... วิริยสมโพชฌงค์ ภาเวติ... ปัตติสมโพชฌงค์ ภาเวติ...
ปัสสทธิสมโพชฌงค์ ภาเวติ... สมาธิสมโพชฌงค์ ภาเวติ... อุเบกขาสมโพชฌงค์ ภาเวติ
วิเวกนิสสิตํ วิวาคนิสสิตํ นิโรธนิสสิตํ ไวสสุคคปริณามิ. อิหํ วุจฺจติ, ภิกขเว, ภาวนาปฺปชานํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยความสงบ อาศัย
ความคลายกำหนด อาศัยความดับ น้อมไปเพื่อความสละลง ย่อมเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
... ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปัตติสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปัสสทธิสัมโพชฌงค์...
ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยความสงบ อาศัย
ความคลายกำหนด อาศัยความดับ น้อมไปเพื่อความสละลง
ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภาวนาปฺปชานํ.

กตมญฺจ, ภิกขเว, อนฺนุรฺกฺขณาปฺปชานํ? (อํ ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อนุรักษนาปชานเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อุปฺปนฺหานํ กุสลานํ ธมฺมานํ จิตฺติยา อสมฺโมสาย ภิกฺขุโยภาวาย เวปฺปุลลฺลาย
ภาวนาย ปาริปุริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วิริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺหติ. (อํ ๔.๑๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้
เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อไม่หลงลืม เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบูลย์ เพื่อเพิ่มพูน
เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อุปฺปนฺนํ ภาทฺทกํ สมาธินิมิตฺตํ อนฺนุรฺกฺขติ อภฺภูจิกฺสณฺณํ ปุลฺลวกฺสณฺณํ วินีลก
สณฺณํ วิจฺฉิทฺทกฺสณฺณํ อุกฺกมฺมาตกฺสณฺณํ. อิหํ วุจฺจติ, ภิกขเว, อนฺนุรฺกฺขณาปฺปชานํ. (อํ ๔.๑๔)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมตามรักษาสมาธินิมิตอันเจริญที่เกิดขึ้นแล้ว คือ
อภฺภูจิกสณฺญา ปุพฺพกสณฺญา วินีลกสณฺญา วิปฺพพกสณฺญา วิจฺฉิทกสณฺญา อุกฺกมฺมาตกสณฺญา
นี้เราเรียกว่า อนุรักษนาปชาน.

สทฺทสฺส, ภิกขเว, สาวกสฺส สตฺถุสฺสเน ปรีโยคาหิย วตฺตโต อยมฺนุชฺชโม โหติ -- ‘สตฺถา
ภควา, สาวโกหฺมสมฺมิ; ชานาติ ภควา, นานํ ชานามิ’ติ. สทฺทสฺส, ภิกขเว, สาวกสฺส สตฺถุ
สฺสเน ปรีโยคาหิย วตฺตโต รุหฺนึยฺ สตฺถุสฺสเน โหติ โอชวฺนตํ. สทฺทสฺส, ภิกขเว, สาวกสฺส
สตฺถุสฺสเน ปรีโยคาหิย วตฺตโต อยมฺนุชฺชโม โหติ -- ‘กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อภฺภูจि จ อวลิสฺสตุ

สรีเร อุปสุสสุตฺ มังโลหิตัง, ยํ ตํ ปุริสธามาเนน ปุริสวีริเยเนน ปุริสปรกุกเมเนน ปตฺตตพฺพํ
น ตํ อปาปฺณิตฺวา วีริยสุสฺส สณฺจานํ ภวิสฺสตี”ติ. (ม ๗๐)

สาวกผู้มีศรัทธา ผู้ทำตามคำสั่งสอนของศาสดา ย่อมมีหลักปฏิบัติว่า “พระผู้มีพระภาคเป็น
ศาสดา เราเป็นสาวก พระผู้มีพระภาคทรงรู้ เราไม่รู้”

คำสั่งสอนของพระศาสดาย่อมมอองงามมีโอชาแก่สาวกผู้มีศรัทธา ผู้หยังลงในคำสั่งสอนของพระ
ศาสดาแล้วประพฤติด้วยตั้งใจว่า เนื้อและเลือดในสรีระของเราจงเหือดแห้งไป จะเหลืออยู่แต่
หนังเอ็นและกระดูกก็ตามที่ เมื่อเรายังไม่บรรลุดถึงอภิญญาผลที่จะพึงบรรลุด ด้วยเรียวแรงของบุรุษ
ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักคลายความเพียรนั้นเสีย จักไม่มี
เลย.

๗) สมุมาสติ

สัมมาสติ

มหาสติปฏฺจानสุตฺตํ : มหาสติปฏฺจानสุตฺตร

เอวํ เม สุตฺตํ -- เอกํ สมยํ ภควา กุรุสุ วิหฺรตี กมฺมาสธมฺมํ นาม กุรุณํ นิคโม. ตตฺตร โข ภควา
ภิกฺขุ อามนฺเตสิ -- “ภิกฺขโว””ติ. “ภทฺนเต””ติ เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจสุสฺสสุ. ภควา เอตทโวจ.

ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้- สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในกุรุชนบท นิคมของชาวกุรุ
ชื่อว่ากัมมาสทัมมะ ฌ ที่นั่น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคว่า พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสพระพุทธ
ภาษิตนี้ว่า.

เอกายโน อยํ, ภิกฺขเว, มคฺโค สตฺตาทนํ วิสุทฺธิยา, โสภปริเทวานํ สมตฺติกฺกมาเย, ทฺกฺขโทมนสฺ
สํ นํ อตฺถงฺคมาเย, ฉายสุสฺ อธิคมาเย, นิพฺพานสุสฺ สจฺฉิกิริยาเย, ยทฺธิทํ จตฺตารโ สติปฏฺจานา.
กตเม จตฺตารโ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความ
โศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุดุญายธรรม เพื่อให้แจ้ง
ซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือสติปฏฺจาน ๔ ประการ ๔ ประการเป็นไฉน.

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กายเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สติมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉา
โทมนสฺสํ; เวทนาสุ เวทนานุปฺสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สติมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉา-
โทมนสฺสํ; จิตฺเต จิตฺตานุปฺสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สติมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉา-
โทมนสฺสํ; ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสฺสี วิหฺรตี อาตاپิ สมฺปชาโน สติมา, วิเนยฺย โลกเ อภิชฺฉา-
โทมนสฺสํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑.

(กายานุปัสสนา)

(อานาปานสติปพพ์) กถณจ, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปัสสี วิหริติ? อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ อรณญคโตะ वा रुक्खम्मूलคโตะ वा सुญ्जाकारคโตะ वा นิสีหติ, ปลุลงกั อามุชิตฺวา, อุชฺฐี กายั ปณินาย, ปริมุขं สตี อุกฺกุจเปตฺวา. โส สโตว อสฺสสตี, สโตว ปสฺสสตี. ทีฆัง वा อสฺสสนฺโต ‘ทีฆัง อสฺสสามี’ติ ปชานาติ, ทีฆัง वा ปสฺสสนฺโต ‘ทีฆัง ปสฺสสามี’ติ ปชานาติ, รสฺสํ वा อสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ อสฺสสามี’ติ ปชานาติ, รสฺสํ वा ปสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ ปสฺสสามี’ติ ปชานาติ, ‘สพฺพ- กายปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที ปสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘ปสฺสมภยั กายสงฺขารั อสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘ปสฺสมภยั กายสงฺขารั ปสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า กัถิ ไปสู่โคนไม้กัถิ ไปสู่เรือนว่างกัถิ นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอมีสติ หายใจออก มีสติหายใจเข้า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้า ยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น เมื่อหายใจ เข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น ย่อมสำเนียงกว่า เราจักกำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้ง ปวง ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักกำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง ขณะ หายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เรา จักระงับกายสังขาร ขณะหายใจเข้า.

เสยฺยถาปี, ภิกขเว, ทกฺโข ภมกาโร वा ภมการนฺตฺวาเสี वा ทีฆัง वा อญฺจนฺโต ‘ทีฆัง อญฺจามี’ติ ปชานาติ, รสฺสํ वा อญฺจนฺโต ‘รสฺสํ อญฺจามี’ติ ปชานาติ; เอวเมว โข, ภิกขเว, ภิกขุ ทีฆัง वा อสฺสสนฺโต ‘ทีฆัง อสฺสสามี’ติ ปชานาติ, ทีฆัง वा ปสฺสสนฺโต ‘ทีฆัง ปสฺสสามี’ติ ปชานาติ, รสฺสํ वा อสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ อสฺสสามี’ติ ปชานาติ, รสฺสํ वा ปสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ ปสฺสสามี’ติ ปชานาติ; ‘สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘สพฺพกายปฏฺฐิสฺสเวที ปสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ‘ปสฺสมภยั กายสงฺขารั อสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘ปสฺสมภยั กายสงฺขารั ปสฺสลิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ. อิติ อชฺฌตฺตํ वा กายเ กายานุปัสสี วิหริติ, พหิทฺธา वा กายเ กายานุปัสสี วิหริติ, อชฺฌตฺต- พหิทฺธา वा กายเ กายานุปัสสี วิหริติ; สมฺมุทฺถมฺมานุปัสสี वा กายสมฺมึ วิหริติ, วยฺธมฺมานุปัสสี वा กายสมฺมึ วิหริติ, สมฺมุทฺถวยฺธมฺมานุปัสสี वा กายสมฺมึ วิหริติ. ‘อตฺถิ กายเ’ติ वा ปนสฺส สตี

ปัจจุภุมฺมจิตฺตา โหติ. ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏิสฺสติมตฺตตาย อนิสฺสิตฺโต จ วิหริติ, น จ กิณฺจ โลก
อุปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นายช่างกลึงหรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชำนาญ เมื่อชักเชือกกลึงยาว ก็
รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงสั้น แม้ฉันใด
ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาว
ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้าสั้น
ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น ย่อมสำเนียงว่า เราจักกำหนดรู้กองลมทั้งปวง ขณะหายใจออก
ย่อมสำเนียงว่า เราจักกำหนดกองลมทั้งปวง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงว่า เราจักผ่น
ระงับกายสังขาร(คือลมหายใจ) ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงว่า เราจักผ่นระงับกาย
สังขาร(คือลมหายใจ) ขณะหายใจเข้า ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายใน
กายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกาย
ในกายทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อม
พิจารณาเห็นธรรมดาคือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือทั้งความ
เกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง ก็หรือสติของเธอในที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ เพียงเพื่อ
ญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตณฺหาและทิฏฺฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่
ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายใน
กายอยู่.

(อิริยาปถปพฺพ.) ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ คจฺจนฺโต วา ‘คจฺจามิ’ติ ปชานาติ, จิตฺโต วา ‘จิตฺตมฺหิ’ติ
ปชานาติ, นิสินฺโน วา ‘นิสินฺโนมฺหิ’ติ ปชานาติ, สยาโน วา ‘สยาโนมฺหิ’ติ ปชานาติ. ยถา
ยถา วา ปนฺสฺส กาโย ปณฺหิตฺโต โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาติ. อิติ อชฺฌตฺตํ... กาเย กายานุปฺสฺสี
วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่าเรายืน เมื่อนั่ง
ก็รู้ชัดว่าเรานั่ง เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่าเรานอน หรือเธอตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ก็รู้ชัด
อาการอย่างนั้น ๆ ดังพรรณนามาฉะนี้ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตาม
พิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(สมฺปชานปพฺพ.) ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ, อาโลกิตฺเต
วิโลกิตฺเต สมฺปชานการี โหติ, สมฺมิณฺชิตฺเต ปสาริตฺเต สมฺปชานการี โหติ, สงฺฆาฏิปตฺตจิวรรธาณ
สมฺปชานการี โหติ, อสิตฺเต ปีเต ขายิตฺเต สายิตฺเต สมฺปชานการี โหติ, อุจฺจารปฺสฺสาวกมฺเม
สมฺปชานการี โหติ, คเต จิตฺเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริตฺเต ภาสิตฺเต ตฺถนฺหิภาเว สมฺปชานการี โหติ.
อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหริติ... เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิบาตรและจีวร ในการฉัน ต้ม เคี้ยว ลิ้ม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมทำความรู้สึกตัว ในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนิ่ง ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(ปฏิญจนนสิการปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา, ตจฺปริญฺตํ ปูริํ นานปฺปการสฺส อสุจฺจโน ปจฺจเวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มฺลํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺขํ วกฺกํ ทหฺยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหฺกํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคฺคณฺโณ อุทฺริยํ กรีสํ ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ ลิงฺฆาณิกา ลลิกา มฺตฺตนฺ’ติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ แต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุตรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไข หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ สาย รัตไส้ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี น้ำเสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหงื่อ น้ำมันข้น น้ำตาน้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก น้ำมันไขข้อ น้ำมูตร.

เสยฺยถาปิ, ภิกขเว, อุกฺโกตฺตมฺขา ปุโตะพิ ปูรา นานาวิหิตสฺส ฐณฺณสฺส, เสยฺยถิทํ -- สาลีนํ วิหีนํ มุคฺคานํ มาसानํ ติลานํ ตณฺฑุลานํ. ตเมนํ จกฺขุมา ปุริโส มุณฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย -- ‘อิมเ สาลี อิมเ วิหี อิมเ มุคฺคา อิมเ มาสา อิมเ ตีลา อิมเ ตณฺฑุลา’ติ. เอวเมว โข, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา, ตจฺปริญฺตํ ปูริํ นานปฺปการสฺส อสุจฺจโน ปจฺจเวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ เกสา โลมา... มฺตฺตนฺ’ติ.

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ... เอวมปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนไถมีปากสองข้าง เต็มด้วยธัญชาติต่างชนิดคือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ข้าวสาร บุรุษผู้มีนัยน์ตาดีแก่ไถนั้นแล้ว พึงเห็นได้ว่านี้ข้าวสาลี นี้ข้าวเปลือก นี้ถั่วเขียว นี้ถั่วเหลือง นี้งา นี้ข้าวสาร ฉะนั้นดู ภิกษุก็ฉะนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ แต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุตรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ มูตร ดังพรรณนามาฉะนี้

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(ชาตุมนสิการปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายं ยถาจิตं ยถาปณิหิตं ชาตุโส ปจจ-
เวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ’ติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ ตามที่ตั้งอยู่
ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม.

เสยฺยถาปิ, ภิกขเว, ทฺกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาลี วา คาวิ วธิตฺวา จตุมฺหาปเถ พิลโส
วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส. เอวเมว โข, ภิกขเว, ภิกขุ อิมเมว กายं ยถาจิตं ยถาปณิหิตं ชาตุโส
ปจจเวกฺขติ -- ‘อตฺถิ อิมสฺมี กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ
วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้ว แบ่งออกเป็นส่วน นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่
แพร่ง ฉันใจ ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณากายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติ
โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังพรรณนามาจะนี้
ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นกายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณา
เห็นกายในกายอยู่.

(นวลวิธกปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ ลิวธิกาย จตฺตฺติตํ เอกาหมตํ
วา ทฺวีหมตํ วา ตีหมตํ วา อฺตุตฺตมาตกํ วินิลกํ วิปฺพพกฺชาตํ. โส อิมเมว กายं อฺปฺสฺสฺหฺรติ --
อฺยมฺปิ โข กาโย เอวํธมฺโม เอวํภาวิ เอวอนฺตีโต’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.
... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า พึ่งเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ตายแล้ว
วันหนึ่งบ้าง สองวันบ้าง สามวันบ้าง ที่ขึ้นพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด
เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แล้วว่า ถึงร่างกายอันนี้แล้ว ก็มิอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่าง
นี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกาย
เป็นกายในบ้าง ฯลฯ อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ ลิวธิกาย จตฺตฺติตํ กาเกหิ วา ขชฺชมานํ
กุลฺเลหิ วา ขชฺชมานํ คิชฺฌเมหิ วา ขชฺชมานํ กงฺเกหิ วา ขชฺชมานํ สฺนฺเชหิ วา ขชฺชมานํ
พฺยคฺเชหิ วา ขชฺชมานํ ทีปฺพิหิ วา ขชฺชมานํ ลิงฺคาเลหิ วา ขชฺชมานํ วิวิเชหิ วา ปาณกฺษาเตหิ
ขชฺชมานํ. โส อิมเมว กายं อฺปฺสฺสฺหฺรติ ‘อฺยมฺปิ โข กาโย เอวํธมฺโม เอวํภาวิ เอวอนฺตีโต’ติ.
อิติ อชฺฉตฺตํ วา กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า ฟังเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า อันฝูงกา จิกกินอยู่บ้าง ฝูงนกตะกรุมจิกกินอยู่บ้าง ฝูงแร้งจิกกินอยู่บ้าง ฝูงเหยี่ยวจิกกินอยู่บ้าง ฝูง สุนัขกัดกินอยู่บ้าง ฝูงเสือโคร่งกัดกินอยู่บ้าง ฝูงเสือเหลืองกัดกินอยู่บ้าง ฝูงสุนัขจิ้งจอก กัดกินอยู่บ้าง หมูสัตว์ตัวเล็กๆ ต่าง ๆ กัดกินอยู่บ้าง เราย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แล้วว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมนพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุ ทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยยถาปิ ปสเสยย สรีรัง ลิวติกาย จตฺตติตํ อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ สมंसโลหิตํ นุหารุสมฺพนธํ... อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ นิมนंसโลหิตมกฺขิตํ นุหารุสมฺพนธํ... อฏฺฐจิกสงฺขลิกํ อปคตมंसโลหิตํ นุหารุสมฺพนธํ... อฏฺฐจิกานิ อปคตสมฺพนธานิ ทิสสา วิทิสสา วิกฺขิตฺตทานิ, อณฺเณน หตฺถฏฺฐจิกํ อณฺเณน ปาหฏฺฐจิกํ อณฺเณน โคปฺพกฏฺฐจิกํ อณฺเณน ชงฺฆฏฺฐจิกํ อณฺเณน อูรฏฺฐจิกํ อณฺเณน กมฺมิฏฺฐจิกํ อณฺเณน ผาสุกฏฺฐจิกํ อณฺเณน ปิฏฺฐจิกํ อณฺเณน ขนฺธฏฺฐจิกํ อณฺเณน คีวฏฺฐจิกํ อณฺเณน หนฺกุฏฺฐจิกํ อณฺเณน ทนฺตฏฺฐจิกํ อณฺเณน ลีสกฺกฺกาหํ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริติ -- ‘อยมฺปิ โข กาโย เอวํมฺโม เอวํภาวี เอวอนฺตีโต’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ... เอวมฺปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า ฟังเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่าง กระดูกยังมีเนื้อและเลือดมีเส้นเอ็นรัดตั้งอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อเปื้อนเลือดและมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อและเลือดแล้วยังมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นกระดูกปราศจากเส้นเอ็นผูกมัดแล้ว เรี่ยรายไปในทิศน้อยทิศใหญ่ คือ กระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกสันหลังไปทางหนึ่ง กระดูกซี่โครงข้างไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง กระดูกฟันไปทางหนึ่ง กระโหลกศีรษะไปทางหนึ่ง เราย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แล้วว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมนพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ เสยยถาปิ ปสเสยย สรีรัง ลิวติกาย จตฺตติตํ, อฏฺฐจิกานิ เสตานิ สงฺขวณฺณปฏฺฐิกาคานิ... อฏฺฐจิกานิ ปุณฺชกิตานิ เตโรวสฺสิกานิ... อฏฺฐจิกานิ ปุตฺตีนิ จุณฺณกฺชาตานิ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริติ -- ‘อยมฺปิ โข กาโย เอวํมฺโม เอวํภาวี เอวอนฺตีโต’ติ. อิติ อชฺฉตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ, พหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ, อชฺฉตฺต-พหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ ; สมฺมุทฺตมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ, วยตฺมฺมานุปสฺสี

วา กายสุมี วิหริติ, สมุททวยธมมานุปสสี วา กายสุมี วิหริติ. ‘อตุถิ กาโย”ติ วา ปนสส สติ
ปจจุปฏจिता โหติ. ยาวเทว ฌาณมตตตาย ปฏิสสติมตตตาย อนิสสิโต จ วิหริติ, น จ กิณจि โลเก
อุปาทियติ. เอวมปิ โข, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปสสี วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุเหมือนกะว่า พึงเห็นสระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คือ เป็น
กระดุกมีสีขาวยเปรียบด้วยสีสังข์ ฯลฯ เป็นกระดุกกองเรียงรายอยู่แล้วเกินปีหนึ่งขึ้นไป ฯลฯ
เป็นกระดุกผุละเอียดเป็นจุดแล้ว เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็
มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังพรรณนามาฉะนี้
ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุ
ชื่อว่าตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

(เวทนานุปสสนา)

กถณจ ปน, ภิกขเว, ภิกขุ เวทนาสุ เวทนานุปสสี วิหริติ? อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ สุขं वा वेत्थं
वेथमाโน ‘सुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; ทุกुखं वा वेत्थं वेथमाโน ‘तुकुखं वेत्थं
वेथामि”ति पचानाति; अतुकुखमसुखं वा वेत्थं वेथमाโน ‘अतुकुखमसुखं वेत्थं वेथामि”ति
पचानाति; सामिसं वा सुखं वेत्थं वेथमाโน ‘सामिसं सुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; निरामिसं
वा सुखं वेत्थं वेथमाโน ‘निरामिसं सुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; सामिसं वा तुकुखं वेत्थं
वेथमाโน ‘सामिसं तुकुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; निरामिसं वा तुकुखं वेत्थं वेथमाโน
‘निरामिसं तुकुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; सामिसं वा अतुकुखमसुखं वेत्थं वेथमाโน ‘सामिसं
अतुकुखमसुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; निरामिसं वा अतुकुखमसुखं वेत्थं वेथमाโน ‘निरामिसं
अतुकुखमसुखं वेत्थं वेथामि”ति पचानाति; इति अश्मत्तं वा वेทนาसु वेทानुपससि विहริति,
पहित्था वा वेทนาसु वेทानुपससि विहริति, अश्मत्तपहित्था वा वेทนาसु वेทानुपससि विहริति;
समुत्थममानुपससि वा वेทนาसु विहริति, व्यथमानुपससि वा वेทนาसु विहริति, समुत्थममा
नुपससि वा वेทนาसु विहริति. ‘อตุถิ เวทนา”ติ วา ปนสส สติ ปจจุปฏจिता โหติ. ยาวเทว
ฌาณมตตตาย ปฏิสสติมตตตาย อนิสสิโต จ วิหริติ, น จ กิณจि โลเก อุปาทियติ. เอวมปิ โข,
ภิกขเว, ภิกขุ เวทนาสุ เวทนานุปสสี วิหริติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้
เสวยสุขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา หรือ เสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวย
ทุกขเวทนา หรือ เสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา หรือ เสวยสุข
เวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือ เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า
เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส หรือเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามี
อามิส หรือเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส หรือ เสวย
อทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือ เสวยอทุกขมสุข-

เวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุ
 ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอก
 บ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือ
 ความเกิดขึ้นในเวทนาบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดาคือความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ย่อม
 พิจารณาเห็นธรรมดาคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ก็หรือสติของเธอนั้น
 ที่ตั้งมั่นอยู่ว่า เวทนามีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อัน
 ตัณหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
 ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่.

(จิตตานุปัสสนา)

กถณฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สฺราคํ วา จิตฺตํ 'สฺราคํ
 จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิตราคํ วา จิตฺตํ 'วิตราคํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สโทสํ วา จิตฺตํ 'สโทสํ
 จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิตโทสํ วา จิตฺตํ 'วิตโทสํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สโมหํ วา จิตฺตํ 'สโมหํ
 จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิตโมหํ วา จิตฺตํ 'วิตโมหํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สํชิตฺตํ วา จิตฺตํ
 'สํชิตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, วิกฺชิตฺตํ วา จิตฺตํ 'วิกฺชิตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; มหคฺคตํ วา จิตฺตํ
 'มหคฺคตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อมหคฺคตํ วา จิตฺตํ 'อมหคฺคตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สอฺตุตฺตรํ วา
 จิตฺตํ 'สอฺตุตฺตรํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อนฺตุตฺตรํ วา จิตฺตํ 'อนฺตุตฺตรํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ; สฺมาหิตํ
 วา จิตฺตํ 'สฺมาหิตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อสฺมาหิตํ วา จิตฺตํ 'อสฺมาหิตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ;
 วิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ 'วิมฺุตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ, อวิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ 'อวิมฺุตฺตํ จิตฺตณฺ'ติ ปชานาติ.
 อิติ อชฺฌตฺตํ วา จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ, พหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ,
 อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ; สฺมฺพยชฺฌมฺมานุปัสสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ,
 วยชฺฌมฺมานุปัสสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ, สฺมฺพยวยชฺฌมฺมานุปัสสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ. 'อตุถิ
 จิตฺตณฺ'ติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ. ยาวเทว ฌาณมตฺตาย ปฏฺฐิสฺสตีมตฺตาย อนิสฺสีโต
 จ วิหฺรติ, น จ กิณฺณิ โลเก อฺปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี วิหฺรติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะ
 ก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ
 หรือจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจาก
 โมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหดหู่ ก็รู้ว่าจิตหดหู่ จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิต
 เป็นมหรรคต ก็รู้ว่าจิตเป็นมหรรคต หรือจิตไม่เป็นมหรรคต ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหรรคต จิตมีจิต
 อื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิต
 เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่า
 จิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณา

เห็นจิตในจิตเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือความเกิดขึ้นในจิตบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือความเสื่อมไปในจิตบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในจิตบ้าง ก็หรือสติของเธอนั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า จิตมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวัจฉิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่.

(ธมฺมานุปัสสนา)

(นัรวรณปพฺพ) กถณฺจ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหฺรติ? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหฺรติ ปญฺจสุ นัรวรณฺสุ. กถณฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหฺรติ ปญฺจสุ นัรวรณฺสุ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือนิวรรณ์ ๕ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิวรรณ์ ๕ อย่างไรเล่า.

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโท’ติ ปชานาติ อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโท’ติ ปชานาติ; ยถา จ อญฺอุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส อญฺอุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อญฺอุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนฺทสฺส ปหฺนํ โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหฺนํสฺส กามจฺจนฺทสฺส อายตี อญฺอุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อกามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ พฺยาปาทํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ พฺยาปาโท’ติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ พฺยาปาทํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ พฺยาปาโท’ติ ปชานาติ; ยถา จ อญฺอุปฺปนฺนสฺส พฺยาปาทสฺส อญฺอุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อญฺอุปฺปนฺนสฺส พฺยาปาทสฺส ปหฺนํ โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหฺนํสฺส พฺยาปาทสฺส อายตี อญฺอุปฺปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อวิจิตรจณามีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิตรจณามีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อวิจิตรจณาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิตรจณาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อหนึ่ง วิจิตรจณาที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย วิจิตรจณาที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย วิจิตรจณาที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อิติ อชฺฌตฺตํ วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ, พหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ; สมฺมุทฺยฌมฺมานุปฺปสฺสี วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, วยฌมฺมานุปฺปสฺสี วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, สมฺมุทฺยวยฌมฺมานุปฺปสฺสี วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ. ‘อตฺถิ ฌมฺมา’ติ วา ปนฺนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏฺฐิตา โหติ. ยาวเทว ฌาณมฺมตฺตาย ปฏฺฐิสฺสติมฺมตฺตาย อนิสฺสึโต จ วิหฺรติ, น จ กิณฺณจึ โลเก อฺปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ นีวรณฺสุ.

ตั้งพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตาคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ก็หรือสติของเธอเหล่านั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวัจฉิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรร่ ในโลกด้วย ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิวรรณ์ ๕ อยู่.

(ชนธปพพ) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธฺสุ. กถมฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธฺสุ? อิธ, ภิกฺขเว ภิกฺขุ -- ‘อิติ รูป, อิติ รูปสฺส สมฺมุทฺโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมฺมุทฺโย อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม; อิติ สญฺญา, อิติ สญฺญาย สมฺมุทฺโย, อิติ สญฺญาย อตฺถงฺคโม; อิติ สงฺขาร, อิติ สงฺขารนํ สมฺมุทฺโย, อิติ สงฺขารนํ อตฺถงฺคโม; อิติ วิญฺญาณ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมฺมุทฺโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม’ติ; อิติ อชฺฌตฺตํ วา ฌมฺเมสุ... กิณฺณจึ โลเก อฺปาทียติ. เอวมฺปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺปสฺสี วิหฺรติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธฺสุ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานขันธ์ ๕ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานขันธ์ ๕ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า อย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ความดับแห่งรูป อย่างนี้เวทนา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา อย่างนี้ความดับแห่งเวทนา อย่างนี้สัญญา อย่างนี้ความ

เกิดขึ้นแห่งสัญญา อย่างนี้ความดับแห่งสัญญา อย่างนี้สังขาร อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร
 อย่างนี้ความดับแห่งสังขาร อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ความ
 ดับแห่งวิญญาณ ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง
 พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน
 ภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็น
 ธรรมดา คือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดา คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความ
 เสื่อมไปในธรรมบ้าง ก็หรือสติของเธอนั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้
 เพียงเพื่อเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ใน
 โลกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ
 อุปาทานชั้นที่ ๕ อยู่.

(อายตนะปพพ) ปุณ จปร, ภิกขเว, ภิกขุ ฌเมสุ ฌมมานุปลสสี วิหริติ จสุ อชฌตติกาพาหิเรสุ
 อายตเนสุ. กถญจ ปน, ภิกขเว, ภิกขุ ฌเมสุ ฌมมานุปลสสี วิหริติ จสุ อชฌตติกาพาหิเรสุ
 อายตเนสุ? อิต, ภิกขเว, ภิกขุ จกขุญจ ปชานาติ, รุเป จ ปชานาติ, ยญจ ตทุกายं ปฎิจจ
 อุปปชชติ สโยชนं ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปปาโท โหติ ตถจ
 ปชานาติ, ยถา จ อุปปนฺนสฺส สโยชนสฺส ปหํ โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส
 สโยชนสฺส อายตี อนุปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออายตนะภายในและ
 ภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่างไรเล่า
 ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป และรู้จักนัยน์ตาและรูปทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่
 อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ ๓ อย่างหนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ
 นั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์
 ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

โสตถจ ปชานาติ, สทุกเต จ ปชานาติ,... ฆานญจ ปชานาติ, คนฺเฑ จ ปชานาติ,... ชิวฺหญจ
 ปชานาติ, รเส จ ปชานาติ,... กายญจ ปชานาติ, โผฏฺฐพฺเพ จ ปชานาติ,... มนญจ ปชานาติ,
 ฌเม จ ปชานาติ, ยญจ ตทุกายं ปฎิจจ อุปปชชติ สโยชนं ตถจ ปชานาติ, ยถา จ
 อนุปปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อุปปนฺนสฺส สโยชนสฺส
 ปหํ โหติ ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส สโยชนสฺส อายตี อนุปปาโท โหติ ตถจ
 ปชานาติ. “อิตติ อชฌตฺตํ วา ฌเมสุ... น จ กิณฺณิ โลเก อุปาทิยติ. เวมปิ โข, ภิกขเว,
 ภิกขุ ฌเมสุ ฌมมานุปลสสี วิหริติ จสุ อชฌตติกาพาหิเรสุ อายตเนสุ.

ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง... รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น... รู้จักลิ้น รู้จักรส... รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึง
ถูกต้องด้วยกาย... รู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์ และรู้จักใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่
อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ หนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ
นั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์
ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ดังพรรณนามาจะนี้
ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ๒๗๖ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล
ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อยู่.

(โพชฌงคปพฺพ) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสึ วิหฺรติ สฺตตฺสฺสฺ โพชฌงฺเคสุ.
กถญฺจ ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสึ วิหฺรติ สฺตตฺสฺสฺ โพชฌงฺเคสุ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ
สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา
อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สฺติสฺมฺโพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, ยถา จ
อนุปฺปนฺนสฺส สฺติสฺมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาโท โหติ ตถญฺจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สฺติสฺม
โพชฌงฺคสฺส ภาวนาย ปาปริปฺปรี โหติ ตถญฺจ ปชานาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ ภิกษุ
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์
มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่
มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา หนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่
ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วจะ
เจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

“สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ ฌมฺมวิจยสฺมฺโพชฌงฺคํ...สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ วิริยสฺมฺโพชฌงฺคํ...สนฺตํ วา
อชฺชตฺตํ ปิตีสฺมฺโพชฌงฺคํ... สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ ปสฺสทฺธิสฺมฺโพชฌงฺคํ... สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ
สมาธิสฺมฺโพชฌงฺคํ...”สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ อุเปกฺขาสฺม
โพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคํ ‘นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ
อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺโค’ติ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาโท
โหติ ตถญฺจ ปชานาติ, ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อุเปกฺขาสฺมฺโพชฌงฺคสฺส ภาวนาย ปาปริปฺปรี โหติ ตถญฺจ
ปชานาติ. อิธ อชฺชตฺตํ วา ฌมเมสุ... น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทียติ. เอวมปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ
ฌมเมสุ ฌมมานุปสฺสึ วิหฺรติ สฺตตฺสฺสฺ โพชฌงฺเคสุ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อธรรมวิจยสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต...
เมื่อปิตีสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่อปัสสทฺธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่อสมาธิสัม-
โพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต... เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุเบกขาสัม-

โพชฌงค์มีอยู่ภายในจิตของเรา หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วจะเจริญ
บริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณา
เห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตาม
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ อยู่.

(จตุสจฺจปพฺพ) ปุณ จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ จตุสฺ อริยสจฺเจสุ. กถญจ
ปน, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ จตุสฺ อริยสจฺเจสุ? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘อิทํ
ทุกฺขน’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ‘อโยํ ทุกฺขสมฺมุทโย’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ‘อโยํ ทุกฺขนิโรธो’ติ ยถา
ภูตํ ปชานาติ, ‘อโยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏฺวิปทา’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออริยสัจ ๔ อยู่ ภิกษุ
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อริยสัจ ๔ อยู่ อย่างไรก็ตามแล้ว ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตาม
ความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา.

อิตฺติ อชฺฌตฺตํ วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ, พหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ,
อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ; สมฺมุทโย ฌมฺมานุปฺสฺสึ วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ,
วยฺชฌมฺมานุปฺสฺสึ วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ, สมฺมุทโยวยฺชฌมฺมานุปฺสฺสึ วา ฌมฺเมสุ วิหฺรติ. ‘อตุฏฺฐิ ฌมฺมา’ติ
วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจฺจิตฺตา โหติ. ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏฺวิสฺสติมตฺตตาย อนิสฺสึโต จ วิหฺรติ,
น จ กิณฺณจึ โลเก อุปาทียติ. เอวมปิ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปฺสฺสึ วิหฺรติ จตุสฺ
อริยสจฺเจสุ.

ดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็น
ธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในภายนอกบ้าง
ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตา คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตา คือความ
เสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมตา คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรม
บ้าง ก็หรือสติของเขานั้นที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ เพียงเพื่อญาณคือความรู้ เพียงเพื่อเป็นที่
อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลกด้วย ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจสี่อยู่.

โย ทิ โกจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตาริ สติปฏฺฐาเน เอวํ ภาเวยฺย สตฺต วสฺसानิ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ
อณฺณตฺรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ ทิวฏฺฐเวย ฌมฺเม อณฺณตา; สติ วา อุปาทิสฺเส อนาคามิตฺตา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ก็เป็นพระอนาคามี ๑.

ติฏฺฐนฺตฺถุ, ภิกฺขเว, สตฺต วสฺसानิ. โย หิ โภจฺจि, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย ฉ วสฺसानิ... ปญฺจ วสฺसानิ. จตฺตาริ วสฺसानิ. ตีณิ วสฺसानิ. ทเว วสฺसानิ. เอกํ วสฺสํ. ติฏฺฐตฺถุ, ภิกฺขเว, เอกํ วสฺสํ. โย หิ โภจฺจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย สตฺต มาसानิ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺจตฺรํ ผลํ ปาฏฺฐิภงฺขํ ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม อญฺจมา; สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา. ติฏฺฐนฺตฺถุ, ภิกฺขเว, สตฺต มาसानิ. โย หิ โภจฺจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย ฉ มาसानิ... ปญฺจ มาसानิ. จตฺตาริ มาसानิ. ตีณิ มาसानิ. ทเว มาसानิ. เอกํ มาสํ. อทฺธมาสํ. ติฏฺฐตฺถุ, ภิกฺขเว, อทฺธมาโส. โย หิ โภจฺจิ, ภิกฺขเว, อิมะ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจาเน เหวํ ภาเวยฺย สตฺตาทํ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺจตฺรํ ผลํ ปาฏฺฐิภงฺขํ ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม อญฺจมา สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา”ติ.

๗ ปียกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งฟังเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๖ ปี... ๕ ปี... ๔ ปี... ๓ ปี... ๒ ปี... ๑ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งคือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑, ๑ ปียกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ เดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑, ๗ เดือนยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๖ เดือน... ๕ เดือน... ๔ เดือน... ๓ เดือน... ๒ เดือน... ๑ เดือน... กึ่งเดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑, กึ่งเดือนยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่งฟังเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ วัน เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระอรหัตผลในปัจจุบัน ๑ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี ๑.

เอกายโน อยํ, ภิกฺขเว, มคฺโค สตฺตทานํ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมตฺติภฺกมา ย ทฺกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถงฺคมา ย ฅายสฺส อธิคมา ย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา ย ยทฺธิ จตฺตารโ สติปฏฺจฺจนา”ติ.

อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ, อิหเมตํ ปฏฺฐิจฺจ วุตฺตนุ”ติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการฉะนั้นแล คำที่เรากล่าวพรรณนามาจะนี้ เราอาศัยเอกายนมรรคนี้กล่าวแล้ว.

อิทธิมโวจ ภควา. อตตมณา เต ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนุทนต์ิ. (ม ๑๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นยินดี ชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาค ด้วยประการฉะนี้แล.

กายคตาสติยา อานิสฺสา อานิสงส์ขของการเจริญกายคตาสติ

กายคตาย, ภิกขเว, สติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุлікตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อญฺญจิตาย ปริจิตาย สฺสมารทฺธาย ทสฺสานิสฺสา ปาฏิกงฺขา:

- ๑) อรติรติสโห โหติ, น จ ตํ อรติ สหติ, อุปฺปนฺนํ อรติ อภิภุญฺย วิหริติ.
- ๒) ภยภราวสโห โหติ, น จ ตํ ภยภราวํ สหติ, อุปฺปนฺนํ ภยภราวํ อภิภุญฺย วิหริติ.
- ๓) ชโม โหติ สีสฺส อฺนุทฺสฺส ชิมฺจฺฉาย ปิปาสา ยํ สมกสฺวาตาทปสฺรีสฺปสมฺพฺสฺสานํ ทฺรุตฺตทานํ ทฺรุตฺตทานํ วจนฺปถานํ, อุปฺปนฺนํ สารีริกานํ เวทนานํ ทฺกฺขานํ ทิพฺพานํ ชฺรานํ กฺมฺมฺกานํ อสฺสทานํ อมนฺาปํ ปาณฺหฺรานํ อธิวาสกชาติโก โหติ.
- ๔) จตฺนํ ฌานํ อภิเจตสิกานํ ทิฏฺฐจฺฉมฺมฺสฺขวิหฺรณํ นิแกมลาภี โหติ อภิจฺฉลาภี อภิสิรลาภี.
- ๕) โส อเนกวิหิตํ อิทธิวิธํ ปจฺจฺนฺโมติ -- เอโกปิ หุตฺวา พฺหุชา โหติ, พฺหุชาปิ หุตฺวา เอโก โหติ; อาริภาวํ ติโรภาวํ ติโรภฺภฺนฺนํ ติโรปการํ ติโรปพฺพตํ อสฺชฺชฺมาเน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเส. ปถวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อฺทเก. อฺทเกปิ อภิชฺชฺมาเน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ ปถวิยา. อากาเสปิ ปลฺลฺงฺเกน กมฺติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกฺุณ. อิมฺปิ จนฺทิมฺสฺสุริเย เวมฺมฺหิทธิเก เวมฺมฺหานุภาเว ปาณินา ปรามฺสฺติ ปริมฺชฺชติ. ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ.
- ๖) ทิพฺพาย สฺตฺตฺชาตฺถยา วิสฺสุทฺธาย อติกฺกนฺตฺมานุสิกา ย อฺโม สทฺเท สฺฐนาติ ทิพฺเพ จ มานุเส จ, เย ทฺูเร สฺนฺติเก จ.
- ๗) ปฺรสฺตฺตฺทานํ ปฺรปฺคฺคฺลานํ เจตฺสา เจโต ปริจฺจ ปฺชานาติ. สฺรคํ วา จิตฺตํ ‘สฺรคํ จิตฺตน’ติ ปฺชานาติ, วิตฺรคํ วา จิตฺตํ... สโหสํ วา จิตฺตํ... วิตโหสํ วา จิตฺตํ... สโมหํ วา จิตฺตํ... วิตโมหํ วา จิตฺตํ... สฺชิตฺตํ วา จิตฺตํ... วิกฺชิตฺตํ วา จิตฺตํ... มหคฺคตํ วา จิตฺตํ... อมฺหคฺคตํ วา จิตฺตํ ... สอฺตฺตฺตํ วา จิตฺตํ... อนฺตฺตฺตํ วา จิตฺตํ... สฺมาหิตํ วา จิตฺตํ... อสฺมาหิตํ วา จิตฺตํ... วิมฺตฺตํ วา จิตฺตํ... อวิมฺตฺตํ วา จิตฺตํ ‘อวิมฺตฺตํ จิตฺตน’ติ ปฺชานาติ.
- ๘) โส อเนกวิหิตํ ปฺพฺเพนิวสํ อฺนุสฺสรติ, เสยฺยถิํ -- เอกมฺปิ ชาตี ทฺเวปิ ชาตีโย ติสฺโสปิ ชาตีโย จตฺสฺโสปิ ชาตีโย ปณฺจปิ ชาตีโย ทสฺปิ ชาตีโย วิสฺมฺปิ ชาตีโย ตีสฺมฺปิ ชาตีโย จตฺตาฬิสมฺปิ ชาตีโย ปณฺณาสฺมฺปิ ชาตีโย ชาตีสตฺมฺปิ ชาตีสทฺสฺมฺปิ ชาตีสตฺสทฺสฺมฺปิ อเนกานิปี ชาตีสตฺานิ อเนกานิปี ชาตีสทฺสฺตฺานิ อเนกานิปี ชาตีสตฺสทฺสฺตฺานิ -- ‘อฺมฺตฺราสี

เอวโนโม เอวโคตโต เอวณณเณ เอวมหาโร เอวสุขทุกขปฏิสัเวที เอวมายุปริยโนโต, โส ตโต จูโต อมุตฺร อุทปาที; ตตฺราปาตี เอวโนโม เอวโคตโต เอวณณเณ เอวมหาโร เอวสุขทุกขปฏิสัเวที เอวมายุปริยโนโต, โส ตโต จูโต อิธูปปนโน’ติ. อิติ สาการํ สอุทุเทสํ อเนก-วิหิตํ ปุพฺเพนิวาลํ อนุสฺสรติ.

๙) ทิพเพน จกฺขุณา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสฺสเกน สตฺเต ปสฺสติ จวมานเณ อุปฺปชฺชมานเณ ทีเณ ปณฺีเต สฺวณฺเณ ทฺพพณฺเณ, สฺคเต ทฺคคเต ยถากมฺมุเป สตฺเต ปชานาติ.

๑๐) อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตี ปญฺเภาวิมุตฺตี ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ.

กายคตฺยา, ภิกฺขเว, สติยา อาเสวิตฺยา ภาวิตฺยา พหุลิกตฺยา ยานีกตฺยา วตฺถุกตฺยา อนุญฺจิตฺยา ปริจิตฺยา สฺสมารทฺตฺยา อิมเ ทสานิสฺสา ปาฏิกฺงฺขา”ติ (ม ๑๑๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันภิกษุเสพแล้วโดยมาก เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นยานแล้ว ทำให้เป็นพื้นที่ตั้งแล้ว ให้ดำรงอยู่เนื่องๆ แล้ว อบรมแล้ว ปรารภสมาสมาดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๐ ประการนี้คือ

- ๑) อตกฺลันตอความไม่ยินดีและความยินดีได้ ไม่ถูกความไม่ยินดีครอบงำ ย่อมครอบงำความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นแล้วได้
- ๒) อตกฺลันตอภัยและความหวาดกลัวได้ ไม่ถูกภัยและความหวาดกลัวครอบงำ ย่อมครอบงำภัยและความหวาดกลัวที่เกิดขึ้นแล้วได้.
- ๓) อตทน คือเป็นผู้มีปกติอดทน ต่อความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ต่อสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ต่อทำนองคำพูดที่กล่าวร้ายใส่ร้าย ต่อเวทนาประจำสรีระที่เกิดขึ้นแล้ว อันเป็นทุกข์กล้า เจ็บแสบ ไม่ใช่ความสำราญ ไม่เป็นที่ชอบใจ พอที่จะสังหารชีวิตได้.
- ๔) เป็นผู้ได้ฌาน ๔ ซึ่งเป็นอาภิเจตสิก* เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ไม่ยาก ไม่ลำบาก. (*จิตที่หมจดจอย่างยิ่ง หรืออริจิต คือจิตของผู้มีความนึกคิดอันแจ่มใส)
- ๕) ย่อมแสดงฤทธิ์ได้เป็นอเนกประการ คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ปรากฏตัวหรือหายตัวไปนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ทำการผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศโดยบัลลังก์เหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากปานฉะนี้ ด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้.
- ๖) ย่อมฟังเสียงทั้งสอง คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ได้ด้วยทิพยโสต ธาตุอันบริสุทธิ์ ล่วงโสตของมนุษย์.

- ๗) ย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่น และบุคคลอื่นได้ ด้วยใจ คือ จิตมีราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ... จิตมีโทสะ... หรือจิตปราศจากโทสะ... จิตมีโมหะ... หรือจิตปราศจากโมหะ... จิตหดหู่... หรือจิตฟุ้งซ่าน... จิตเป็นมหัคคตะ... หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะ... จิตยังมีจิตอื่นยิ่งกว่า... หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า... จิตตั้งมั่น... หรือจิตไม่ตั้งมั่น... จิตหลุดพ้นแล้ว... หรือจิตยังไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าจิตยังไม่หลุดพ้น.
- ๘) ย่อมระลึกถึงขั้นที่ที่อยู่อาศัยในชาติก่อนได้เป็นอเนกประการ คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกัปบ้าง ว่าในชาติโน้นเรามีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุเท่านี้ เรานั้นเคลื่อนจากชาติโน้นแล้ว บังเกิดในชาตินั้น แม้ในชาตินั้น เราก็มียชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุเท่านี้ เรานั้นเคลื่อนจากชาตินั้นแล้ว จึงเข้าถึงในชาตินี้ ย่อมระลึกถึงขั้นที่ที่อยู่อาศัยในชาติก่อนได้เป็นอเนกประการ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ เช่นนี้.
- ๙) ย่อมมองเห็นหมู่สัตว์กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมมองเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมทราบชัดหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม เช่นนี้.
- ๑๐) ย่อมเข้าถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ทำให้แจ้ง เพราะรู้ยิ่งด้วยตนเอง ในปัจจุบันอยู่.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันภิกษุเสพแล้วโดยมาก เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นยานแล้ว ทำให้เป็นพื้นที่ตั้งแล้ว ให้ดำรงอยู่เนื่องๆ แล้ว อบรมแล้ว บรรารภสม่าเสมอดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๐ ประการได้ ดังนี้แล.

อานาปานสติ สุตต์ (สงฺขิตฺเตน)

อานาปานสติสูตร (ย่อ)

กถํ ภาวิตา จ, ภิกฺขเว, อานาปานสฺสตี กถํ พหุлікตา มหปฺพลา โหตี มหานิสฺสา? อิท, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อรณฺณคโตะ वा รุกฺขมฺมูลคโตะ वा สฺถวนาคารคโตะ वा นิสีหตี ปลฺลงกํ อามุชิตฺวา อุชฺฐํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตี อฺปปญฺจเปตฺวา. โส สโตะว อสฺสสตี สโตะว ปลฺลสสตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างไร ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เขมมีสติ ขณะหายใจออก มีสติ ขณะหายใจเข้า.

ทีฆํ वा อสฺสสนฺโต ‘ทีฆํ อสฺสสามี’ตี ปชานาตี, ทีฆํ वा ปลฺลสสนฺโต ‘ทีฆํ ปลฺลสสามี’ตี ปชานาตี; รสฺสํ वा อสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ อสฺสสามี’ตี ปชานาตี, รสฺสํ वा ปลฺลสสนฺโต ‘รสฺสํ ปลฺลสสามี’ตี ปชานาตี; ‘สพฺพกายปฏฺฐิํเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘สพฺพกายปฏฺฐิํเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘ปลฺลสมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘ปลฺลสมภยํ กายสงฺขารํ ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี.

เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งกายคือกองลมทั้งปวง ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งกายคือกองลมทั้งปวง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร (คือลมหายใจ) ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร ขณะหายใจเข้า.

‘ปีตีปฏฺฐิํเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘ปีตีปฏฺฐิํเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘สุขปฏฺฐิํเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘สุขปฏฺฐิํเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘จิตฺตสงฺขารปฏฺฐิํเวที อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘จิตฺตสงฺขารปฏฺฐิํเวที ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี; ‘ปลฺลสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ อสฺสลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี, ‘ปลฺลสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ ปลฺลลิสฺสามี’ตี ลิกฺขตี.

ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งปีติ ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งปีติ ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งสุข ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งสุข ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งจิตสังขาร (คือเวทนาและสัญญา) ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้แจ้งจิตสังขาร ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับจิตสังขาร ขณะหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับจิตสังขาร ขณะหายใจเข้า.

‘จิตตปฏิสังขตวิเวก อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘จิตตปฏิสังขตวิเวก ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ‘อภิปโปเมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘อภิปโปเมทยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ ; ‘สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘สมาทหํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ‘วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ.

ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิต ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิต ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตให้บังเกิด ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตให้บังเกิด ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตมั่น ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตมั่น ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตเปลี่ยนแปลง ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้แจ้งจิตเปลี่ยนแปลง ขณะหายใจเข้า.

‘อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘อนิจฺจานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ‘วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘วิราคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ‘นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘นิโรธานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ; ‘ปฏินิสฺสคคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ, ‘ปฏินิสฺสคคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามี’ติ ลิกฺขติ.

ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความคลายกำหนด ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความคลายกำหนด ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความดับ ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความดับ ขณะหายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความสลละคืน ขณะหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจรรู้พิจารณาเห็นโดยความสลละคืน ขณะหายใจเข้า.

เอวํ ภาวิตฺตา โข, ภิกฺขเว, อานาปานสฺสตี เอวํ พหุลีกิตฺตา มหฺพผลา โหตี มหานิสฺสา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.

กถํ ภาวิตฺตา จ, ภิกฺขเว, อานาปานสฺสตี กถํ พหุลีกิตฺตา จตฺตารโ สติปฏฺฐาเน ปริปุเรตี?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุที่เจริญอานาปานสติแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงบำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ได้.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ทีฆํ วา อสฺสสฺสโต ‘ทีฆํ อสฺสสฺสามี’ติ ปชานาติ, ... ‘ปสฺสสมภยํ
กายสงฺขารํ ปสฺสสฺสสามี’ติ ลิกฺขติ; กายเย กายานุปสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ
อาตปิ สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. กายเยสุ กายณฺณตฺราหํ, ภิกฺขเว, เอวํ
วทามิ ยทิทํ – อสฺสาสฺปสฺสาสา....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด เมื่อภิกษุหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า หายใจออกยาว ... ว่าเราจัก
ระงับกายสังขาร (คือลมหายใจ) ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า
พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้อยู่
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวลมหายใจออกลมหายใจเข้า ว่าเป็นกายชนิดหนึ่งในพวกกาย.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘ปีติปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสสฺสสามี’ติ ลิกฺขติ, ... ‘ปสฺสสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ
ปสฺสสฺสสามี’ติ ลิกฺขติ; เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตปิ สมฺป
ชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เวทนาสุ เวทนาณฺณตฺราหํ, ภิกฺขเว, เอวํ วทามิ
ยทิทํ -- อสฺสาสฺปสฺสาสาณํ สาธุกํ มนสิกาโร....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุสำเนียงกอยู่ว่า เราจักกำหนดรู้ปีติ ขณะหายใจออก ... ว่า
เราจักระงับจิตสังขาร ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณา
เห็นเวทนาในเวทนา มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้อยู่
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวการใส่ใจลมหายใจออก-ลมหายใจเข้าเป็นอย่างดีนี้ ว่าเป็นเวทนา
ชนิดหนึ่งในพวกเวทนา.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘จิตฺตปฏฺฐิสฺสเวที อสฺสสฺสสามี’ติ ลิกฺขติ, ... ‘วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสฺส
สามี’ติ ลิกฺขติ; จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตปิ สมฺปชาโน
สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. นานํ, ภิกฺขเว, มุญฺจสฺสตีสฺส อสมฺปชานสฺส อานา-
ปานสฺสตี วทามิ....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุสำเนียงกอยู่ ว่าเราจักกำหนดรู้จิต ขณะหายใจออก ... ว่า
เราจักเปลื้องจิต ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นจิต
ในจิต มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย
เราไม่กล่าวอานาปานสติแก่ผู้เผลอสติ ไม่รู้สีกตัวอยู่.

ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ‘อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสฺสสามี’ติ ลิกฺขติ, ... ‘ปฏฺฐินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺส
สฺสสามี’ติ ลิกฺขติ; ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี, ภิกฺขเว, ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหฺรติ อาตปิ สมฺปชาโน
สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. โส ยํ ตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสาณํ ปหานํ, ตํ ปณฺณาย ทิสฺวา
สาธุกํ อชฺฌนฺนเปกฺขิตา โหติ....

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุสำเนียงกอยู่ ว่าเราจักตามพิจารณาความไม่เที่ยง ขณะ
หายใจออก ... ว่าเราจักตามพิจารณาความสละคืนกิเลส ขณะหายใจเข้า ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ เธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้
วางเฉยได้ดี เพราะฉะนั้นแล ในสมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความ
เพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่.

เอวံ ภาวิตา โข, ภิกขเว, อานาปานสฺสตี เอวံ พหุลีกตา จตฺตารโ สติปญฺ्ञาเน ปรีปฺพุเรตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญอานาปานสติ แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล
ชื่อว่าบำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ได้.

กถํ ภาวิตา จ, ภิกขเว, จตฺตารโ สติปญฺ्ञานา กถํ พหุลีกตา สตฺต โพชฺฌนฺเค ปรีปฺพุเรตี?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุที่เจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึง
บำเพ็ญโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ได้.

ยสฺมี สมเย, ภิกขเว, ภิกขุ กายเ กายานุปสฺสี ... เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี ... จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี ...
ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหฺรตี อาตปปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ,
อุปฏฺฐิตาสฺส ตสฺมี สมเย สติ โหตี อสมฺมุญฺ्ञา. ยสฺมี สมเย, ภิกขเว, ภิกขุโน อุปฏฺฐิตา สติ
โหตี อสมฺมุญฺ्ञา, สติสมฺโพชฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกขุโน อารทฺโธ โหตี. สติสมฺโพชฌนฺคํ ตสฺมี
สมเย ภิกขุ ภาเวตี, สติสมฺโพชฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกขุโน ภาวนาปรีปฺพรี คจฺจตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย ... เวทนาในเวทนา ... จิตในจิต ...
ธรรมในธรรม มีความเพียร รู้สีกตัว มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อยู่ ในสมัย
นั้น สติย่อมเป็นอันเธอผู้เข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ผอเรอ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด สติเป็นอัน
ภิกษุเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ผอเรอ ในสมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารถนาแล้ว
สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและ
ความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

โส ตถาสโต วิหฺรโต ตํ ธมฺมํ ปญฺเญาย ปวีจฺนตี ปวีจยตี ปรีวีมฺลํ อาปชฺชตี. ยสฺมี สมเย,
ภิกขเว, ภิกขุ ตถาสโต วิหฺรโต ตํ ธมฺมํ ปญฺเญาย ปวีจฺนตี ปวีจยตี ปรีวีมฺลํ อาปชฺชตี,
ธมฺมวีจยสมฺโพชฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกขุโน อารทฺโธ โหตี, ธมฺมวีจยสมฺโพชฌนฺคํ ตสฺมี สมเย
ภิกขุ ภาเวตี, ธมฺมวีจยสมฺโพชฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกขุโน ภาวนาปรีปฺพรี คจฺจตี.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสติอย่างนั้นอยู่ ย่อมคั่นคำว่า ไตร่ตรอง ถึงความพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ในสมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

ตสฺส ตํ ฌมฺมํ ปญฺญา ย วิจินฺโต ปวิจยโต ปริวีรํสํ อาปชฺชโต อารทํ โหติ วีริยํ อสฺสสินํ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน ตํ ฌมฺมํ ปญฺญา ย วิจินฺโต ปวิจยโต ปริวีรํสํ อาปชฺชโต อารทํ โหติ วีริยํ อสฺสสินํ, วีริยสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, วีริยสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, วีริยสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุคั่นคำว่า ไตร่ตรอง ถึงความพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน ในสมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

อารทฺหฺวีริยสฺส อฺปฺปชฺชติ ปีติ นิรามิสา. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน อารทฺหฺวีริยสฺส อฺปฺปชฺชติ ปีติ นิรามิสา, ปีติสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, ปีติสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, ปีติสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ปิติปราศจากอามิสเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว ในสมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญ ปิตีสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

ปีติมนสฺส กาโยปิ ปสฺสมภฺติ, จิตฺตมฺปิ ปสฺสมภฺติ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน ปีติมนสฺส กาโยปิ ปสฺสมภฺติ, จิตฺตมฺปิ ปสฺสมภฺติ, ปสฺสทฺทิสฺมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, ปสฺสทฺทิสฺมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, ปสฺสทฺทิสฺมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้มีใจเกิดปีติ ระงับได้ ในสมัยนั้น ปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

ปสฺสทฺทกาเยสฺส สฺขิโน จิตฺตํ สมာธิยติ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน ปสฺสทฺทกาเยสฺส สฺขิโน จิตฺตํ สมာธิยติ, สมာธิสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโห โหติ, สมာธิสมฺโพชฌงฺกํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, สมာธิสมฺโพชฌงฺโก ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน ภาวนาปาริปุรี คจฺจติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตของภิกษุผู้มีกายระงับแล้วมีความสุข ย่อมตั้งมั่น ในสมัยนั้น
สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่ายอมเจริญสมาธิสัม-
โพชฌงค์ สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

โส ตถาสมาหิตํ จิตตํ สาธุกํ อชฺฌนเปกฺกชิตา โหติ. ยสฺมี สมเย, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ตถาสมาหิตํ จิตตํ
สาธุกํ อชฺฌนเปกฺกชิตา โหติ, อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน อารทฺโธ โหติ,
อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺคํ ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ ภาเวติ, อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺโค ตสฺมี สมเย ภิกฺขุโน
ภาวนาปาริปุรี คจฺจนฺติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด ภิกษุเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้เป็นอย่างดี ในสมัยนั้น
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่ายอมเจริญอุเบกขาสัม-
โพชฌงค์ สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญและความบริบูรณ์แก่ภิกษุ.

เอวํ ภาวิตา โข, ภิกฺขเว, จตฺตารโ สติปญฺจานา เอวํ พหุลีกตา สตฺต สมฺโพชฺฌนฺเค ปริปุเรนฺติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล
ชื่อว่าบำเพ็ญโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ได้.

กถํ ภาวิตา จ, ภิกฺขเว, สตฺต โพชฺฌนฺคา กถํ พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตํ ปริปุเรนฺติ ?

อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สติสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ ไวสุสคฺค-
ปริณามํ. ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... วิริยสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... ปิตีสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ...
ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... สมาธิสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ... อุเปกฺกขาสมฺโพชฺฌนฺคํ ภาเวติ
วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ ไวสุสคฺคปริณามํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญโพชฌงค์ ๗ แล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงบำเพ็ญ
วิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญสติ
สัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อความปลดปล่อย
ย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญปิตีสัมโพชฌงค์...
ย่อมเจริญปัสสทฺธิสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์... ย่อมเจริญอุเบกขาสัม-
โพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อความปลดปล่อย.

เอวํ ภาวิตา โข, ภิกฺขเว, สตฺต โพชฺฌนฺคา เอวํ พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตํ ปริปุเรนฺติ. (ม ๑๑๘)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญโพชฌงค์ ๗ แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล
ชื่อว่าบำเพ็ญวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้.

เสยยถาปี, หตฺถิมโก มหนฺตํ ฏมฺภํ ปถวียํ นิขณิตฺวา อารญญกสฺส นาคสฺส คีวายํ อุปนินฺพนฺตติ อารญญกานญฺเจว สีลานํ อภินิมฺมทนาย อารญญกานญฺเจว สรสงฺกปฺปานํ อภินิมฺมทนาย อารญญกานญฺเจว ทรกกิลมถปรีฟ้าหานํ อภินิมฺมทนาย คามนฺเต อภิมมาปนาย มนุสฺส กนฺเตสฺส สีเลสฺส สมหาปนาย; เอวเมว โข, อริยสาวกสฺส อิมเ จตฺตารโ สติปญฺจานา เจตโส อุปนินฺพนฺตนา โหนฺติ เคหสิตานญฺเจว สีลานํ อภินิมฺมทนาย เคหสิตานญฺเจว สรสงฺกปฺปานํ อภินิมฺมทนาย เคหสิตานญฺเจว ทรกกิลมถปรีฟ้าหานํ อภินิมฺมทนาย ฃายสฺส อธิคมาย นิพพานสฺส สจฺฉิกิริยา. (ม ๑๒๕)

เปรียบเหมือนความทุกข์ข้างฝั่งเสาตะลุมใหญ่ลงในแผ่นดิน ล่ามคอข้างป่าไ้่มั่นคง เพื่อแก้ไขความปกติของสัตว์ป่า แก้ไขความดำริพละนของสัตว์ป่า แก้ไขความกระวนกระวาย-ความลำบากใจ-และความเร่าร้อนใจของสัตว์ป่า เพื่อให้ข้างป่าเชือกนั้นอภิมयीในแดนบ้าง ให้บันเทิงในความปกติที่มนุษย์ต้องการ ฉันทใด ฉันทนั้นเหมือนกันแล สติปญฺจาน ๔ นี้ ชื่อว่าเป็นหลักผูกใจของ อริยสาวก เพื่อแก้ไขความปกติชนิดอาศัยเรื้อน แก้ไขความดำริพละนชนิดอาศัยเรื้อน แก้ไขความกระวนกระวาย-ความลำบากใจ-และความเร่าร้อนใจชนิดอาศัยเรื้อน เพื่อบรรลุญฺยา-ธรรม เพื่อกะทำพระนิพพานให้แจ้ง.

๘) สมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ

ยา โข, อาวุโส วิสาข, จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อโย สมาธิ; จตฺตารโ สติปญฺจานา สมาธินิมิตฺตา; จตฺตารโ สมมปฺปชานา สมาธิปริกฺขาร. ยา เตสํเยว ฐมฺมานํ อาเสวนา ภาวนา พหุสี-กมฺม,

ดูกรวิสาขะผู้มีอายุ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอย่างเดียว เป็นสมาธิ สติปญฺจาน ๔ เป็นนิมิต (เหตุ) ของสมาธิ สัมมปฺปชาน ๔ เป็นบริวาร(เครื่องอุดหนุน) ของสมาธิ ความเสพคุ่น ความเจริญ ความทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ.

อโย เอตฺถ สมาธิภาวนา. (ม ๔๔)

นี่เป็นการทำให้สมาธิเจริญ.

กตโม จ, ภิกฺขเว, สมมาสมาธิ ?

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน.

อิธ, ภิกขเว, ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อกุลสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกํ สวิจาร์ วิเวกขํ ปีตีสุขํ
ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. (ที่ ๒๒)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์
มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่.

ปจฺมํ โข, อาวุโส, ฌานํ ปญฺจกวิปฺปหีนํ, ปญฺจกสมนฺหาคตํ. อิธาวุโส, ปจฺมํ ฌานํ
สมาปนฺนสฺส ภิกขุโน กามจฺจนฺโท ปหีนํ โหติ, พยาปาโท ปหีนํ โหติ, ถีนมิทฺธํ ปหีนํ
โหติ, อุทฺตจฺจกุกุกุจํ ปหีนํ โหติ, วิจิกิจฺจา ปหีนา โหติ; วิตกโก จ วตฺตติ, วิจาร์โร จ ปีติ จ
สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ. (ม ๓๕)

ปฐมฌาน ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าปฐมฌาน ละกาม-
ฉันทะได้แล้ว ละพยาบาทได้แล้ว ละถีนมิทถะได้แล้ว ละอุทตจจกุกุกุจะได้แล้ว
ละวิจิกิจจาได้แล้ว มีวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และ เอกัคคตา เป็นไปอยู่.

วิตกฺกวิจาร์ราณํ รูปสฺมา อชฺชตฺตํ สมฺปสาหนํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกํ อวิจาร์ สมาริขํ
ปีตีสุขํ ทฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. (ที่ ๒๓)

บรรลุทุติยฌาน มีความผ่อนคลายแห่งจิตในภายใน มีความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น
เพราะวิตก วิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่.

ตสฺมี สมเย ทิวฺงคิกํ ฌานํ โหติ: ปีติ, สุขํ, จิตฺตสฺส เอกคฺคตา. (ฌานวิภังค)

ในสมัยนั้น ฌานมีองค์สามคือ ปีติ สุข และ เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว) แห่งจิต.

ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ, สโต จ สมฺปชาโน, สุขญฺจ กาเยน ปฏฺฐิสฺสเวเทติ,
ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ ‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ ตฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. (ที่ ๒๓)

เพราะความจางคลายแห่งปีติ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ และเสวยความสุขอยู่ด้วย
นามกาย เข้าถึงตติยฌาน ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มี
อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข.

ตสฺมี สมเย ทฺวํงคิกํ ฌานํ โหติ: สุขํ, จิตฺตสฺส เอกคฺคตา. (ฌานวิภังค)

ในสมัยนั้น ฌานมีองค์สองคือ สุข และ เอกัคคตาแห่งจิต.

สุขุส จ ปหานา ทุกขสุส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสุสโทมนสุสานํ อตฺตงฺคมา อทุกฺขม-
สุขํ อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตฺตถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. อयํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, สมฺมาสมาธิ.
(ที่ ๒๒)

เพราะละสุขละทุกข์เสียได้ เพราะการดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน
ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ได้ ย่อมอยู่ด้วยการเข้าถึงตถุถฌาน
คุณาริกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า สัมมาสมาธิ.

ตสมิํ สมเย ทฺวํคิกํ ฌานํ โหติ: อุเปกฺขา, จิตฺตสุส เอกคฺคตา. (ฌานวิงฺค)

ในสมัยนั้น ฌานมีองค์สองคือ อุเบกขา และ เอกัคคตาแห่งจิต.

สมาธิ, ภิกขเว, ภาเวถ; สมาหิโต, ภิกขเว, ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ. กิญจ ยถาภูตํ ปชานาติ?
รูปสุส สมุทฺยณฺจ อตฺตงฺคณฺจ, เวทนาย สมุทฺยณฺจ อตฺตงฺคณฺจ, สณฺณาย สมุทฺยณฺจ อตฺตงฺค-
ณฺจ, สงฺขารานํ สมุทฺยณฺจ อตฺตงฺคณฺจ, วิญฺญาณสุส สมุทฺยณฺจ อตฺตงฺคณฺจ. (สํ ๒๒.๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามความเป็น
จริง ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงอย่างไร ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป
ความเกิดและความดับแห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่งสัญญา ความเกิดและความดับ
แห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญาณ.

รูปฺปาทานกฺขนฺโธ, เวทฺนฺปาทานกฺขนฺโธ, สณฺณฺปาทานกฺขนฺโธ, สงฺขารฺปาทานกฺขนฺโธ,
วิญฺญาณฺปาทานกฺขนฺโธ. อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา ปริณฺเวยฺยา... อวิชฺชา จ ภวตฺตฺถา จ --
อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา ปหาตพฺพา...สมโธ จ วิปฺสฺสนา จ -- อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา ภาเวตพฺพา
.... วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ -- อิมะ ฐมฺมา อภิญฺญา สจฺฉิกาทพฺพา. (ม ๑๔๙)

อุปาทานชั้น ๕ ได้แก่ อุปาทานชั้น คือรูป คือเวทนา คือสัญญา คือสังขาร คือวิญญาณ
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง. อวิชชาและภวตตถา เหล่านี้ชื่อว่าธรรม
ที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง. สมถะและวิปัสสนา เหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง.
วิชชาและวิมุตติ เหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

อโย โส, ภิกฺขเว, มชฺฌิมา ปฏฺิปปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณิ ฌานกรณิ อุปสมาย
อภิญฺยาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. (สํ ๕๖.๑๑)

นี่แลคือปฏิบัติสหายกลางนั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด
ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

เอตตฺวหิ ตุมฺเห ปฏฺฐิปนฺนา,
อกฺขาโต โว มยา มคฺโค,
ตุมฺเหหิ กิจฺจมาตปฺป,
ปฏฺฐิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ,

ทุกฺขสฺสหนฺตํ กิริสฺสถ.
อญฺญา ย สลฺลกนฺตํ
อกฺขาตาโร ตถาคตา.
ฉายิโน มารพฺพฺพนา. (ธ ๒๗๕)

ด้วยว่าเธอทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้แล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เราทราบชัดธรรมเป็นที่
สลัดกิเลสเพียงดังลูกศรออก ได้บอกทางแก่พวกเธอทั้งหลายแล้ว เธอทั้งหลายพึงทำความ
เพียรเครื่องยังกิเลสให้เร้าร้อนเถิด พระตถาคตทั้งหลายเป็นแต่ผู้บอก ชนทั้งหลาย ดำเนินไป
แล้ว เฟ่งพินิจ ย่อมจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้.

มคฺคภาวนานุปฺพุทา ปฏฺฐิปา ปฏฺฐิปาเป็นไปโดยลำดับเพื่อเจริญมรรค

อิธ, ภิกฺขเว, ตถาคโต โลกเก อฺปฺปชฺชติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู
อนฺุตฺโตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา. โส อิมํ โลกํ สเทวํ
สมารกํ สพรหมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณีนํ ปชฺชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกิตฺวา ปเวเทติ.
โส ฅมฺมํ เทเสติ อาทิกฺลฺยาณํ มชฺฌเมกฺลฺยาณํ ปริโยสานกฺลฺยาณํ สาทถํ สพฺยณฺชนํ; เกวลปริ-
ปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอุบัติในโลกนี้ เป็นอรหันต์ รู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชา
และจรณะ ไปดีแล้ว เป็นผู้รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดา
ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรมนั้น ตถาคตนั้น ทำให้แจ้งซึ่ง
โลกนี้ เป็นไปกับด้วยเทวดา มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์ เป็นไปกับด้วยสมณพราหมณ์
พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่ง ด้วยตนเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตาม ตถาคตนั้น
ย่อมแสดงธรรม งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อม
ทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ ปริสุทฺธํ บริบูรณ์ สิ้นเชิง.

(สทุทฺธาปฏฺฐิลาโภ; เนกขมฺมสงฺกปฺไป) ตํ ฅมฺมํ สฺฐนาติ คหปติ วา คหปติปฺตุโต วา อญฺญตรสฺมึ
วา กุเล ปจฺจจาชาโต. โส ตํ ฅมฺมํ สุตฺวา ตถาคเต สทฺธํ ปฏฺฐิลภติ. โส เตน สทุทฺธาปฏฺฐิ-
ลาภาน สมฺนฺนาคโต อิติ ปฏฺฐิสถฺวจิกฺขติ -- ‘สมฺพทาโธ ฆราวาโส ราชปฺโถ, อพฺโปกาสो ปพฺพชฺชา.
นยิทํ สุกโร อคารํ อชฺฌมาวสตา เอกนฺตปริปุณฺณํ เอกนฺตปริสุทฺธํ สงฺขลฺลิตํ พฺรหฺมจริยํ จริตุ.
ยํนฺนาหํ เกสมฺสสุํ โอาหาเรตฺวา, กาสายานิ วตฺถานิ อจฺจาทเตตฺวา, อคารสฺมา อนคาริยํ
ปพฺพเชยฺยน’ติ. โส อปฺเรน สมเยน อปฺปํ วา โภคกฺขนฺธํ ปหาย, มหนฺตํ วา โภคกฺขนฺธํ

ปหาย, อปป์ วา ชาติปริวภูฏี ปหาย, มหนต์ วา ชาติปริวภูฏี ปหาย, เกสมสฺลฺ
โอหาเรตฺวา, กาสยานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา, อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชติ.

คฤหบดี คฤหบดีบุตร หรือผู้ที่เกิดแล้วในสกุลใดสกุลหนึ่ง ย่อมฟังคำนั้น ครั้นได้ฟังธรรมนั้น
แล้ว ย่อมได้เฉพาะซึ่งศรัทธาในพระตถาคต เขาประกอบด้วยการได้เฉพาะซึ่งศรัทธา ย่อม
พิจารณาเห็นแม้ตั้งนี้ว่า ‘ฉรวาสเป็นที่คับแคบ เป็นทางมาแห่งกิเลส เพียงตั้งฐลี บรรพชา
เป็นโอกาสอันปลอดโปร่ง การที่ผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ ให้บริสุทธิ์
โดยส่วนเดียว ดุจสังข์ที่ขัดแล้วนี้ หาเป็นกิจอันใครๆ กระทำได้โดยง่ายไม่ อย่างกระนั้นเลย
เราพึงปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตเถิด’ ใน
สมัยต่อมา เขาละกองโกศสมบัติน้อยใหญ่ ละเครื่องญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่ม
ผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิต.

(สมมามมฺนฺโต) โส เอวํ ปพฺพชิตฺต สฺมาโน ภิกฺขุณฺโณ ลิกฺขาสาชีวสฺมาปฺนฺโน ปาณาติปาตํ ปหาย
ปาณาติปาตา ปฏฺวิโรโต โหติ, นิหิตทณฺโฑ นิหิตสฺตฺโถ ลชฺซี ทยาปฺนฺโน สพฺพปาณญฺจหิตา-
นุกมฺปิ วิหฺรติ. “อทินฺนาทานํ ปหาย อทินฺนาทานา ปฏฺวิโรโต โหติ, ทินฺนาทายํ ทินฺนปาฏฺภิงฺซี
อเถเนน สฺจฺฉิญฺเตน อตฺตนา วิหฺรติ. “อพฺรหฺมจฺริยํ ปหาย พฺรหฺมจฺริ โหติ, อาราจฺริ วิโรโต
เมธฺนา คามธฺมา.

กุลบุตรนั้นบรรพชาแล้วอย่างนี้ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ละการฆ่า
สัตว์ เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑะ วางศาสตรา มีความละอาย มีความเอ็นดู มีความ
กรุณา หวังผลประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ ละการลักทรัพย์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ รับแต่
ของที่เขาให้ ต้องการแต่ของที่เขาให้ ไม่ประพฤติตนเป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่ ละกรรมที่
เป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์ ประพฤติห่างไกล เว้นขาดจากเมถุนอันเป็น
กิจของชาวบ้าน.

(สมมาวาจา) มุสฺวาทํ ปหาย มุสฺวาทา ปฏฺวิโรโต โหติ, สจฺจวาที สจฺจสนฺโธ เถโต ปจฺจยิกโก
อวิสฺวาทโก โลกสฺส. “ปีสุณฺว วาจํ ปหาย ปีสุณฺวาย วาจา ปฏฺวิโรโต โหติ อิตฺต สุตฺวา น อมฺตร
อกฺขาตา อิเมสฺส เภทาย, อมฺตร วา สุตฺวา น อิเมสฺส อกฺขาตา อมฺลฺสฺ เภทาย. อิติ ภินฺนानํ วา
สนฺธาตา, สหิตานํ วา อนฺุปฺปาทา สมนฺคคาราโม สมนฺคฺครโต สมนฺคฺคนฺนที, สมนฺคฺคฺกรณี
วาจํ ภาสิตา โหติ. “ผรุสฺสํ วาจํ ปหาย ผรุสฺสาย วาจา ปฏฺวิโรโต โหติ ยา สา วาจา เนลา
กณฺณสฺสุขา เปมฺนียา ททงฺคมา โปรี พฺหุชนกนฺตา พฺหุชนมนฺปา ตถารูปี วาจํ ภาสิตา โหติ.
“สมฺพฺปฺปลาปํ ปหาย สมฺพฺปฺปลาปา ปฏฺวิโรโต โหติ, กาลวาที ภูตวาที อตฺถวาที ธมฺมวาที
วินยวาที, นิธานวตี วาจํ ภาสิตา กาลเนน, สาปเทสฺสํ ปฺริยนฺตวตี อตฺถลํหิตํ.

ละการพูดเท็จ เว้นขาดจากการพูดเท็จ มีปกติพูดความจริง เชื่อมต่อคำจริง มีคำพูดมั่นคง มีคำพูดที่ควรเชื่อถือ ไม่พูดให้คลาดเคลื่อนต่อชาวโลก ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ฟังจากข้างนี้แล้วไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อให้คนหมู่นี้แตกร้างกัน หรือฟังจากข้างโน้นแล้วไม่มาบอกข้างนี้ เพื่อให้คนหมู่นี้แตกร้างกัน สมานคนที่แตกร้างกันแล้วบ้าง ส่งเสริมคนที่พร้อมเพรียงกันแล้วบ้าง ชอบคนผู้พร้อมเพรียงกัน ยินดีในคนผู้พร้อมเพรียงกัน เพลิดเพลินในคนผู้พร้อมเพรียงกัน กล่าวแต่คำที่ทำให้คนพร้อมเพรียงกัน ละคำหยาบ เว้นขาดจากคำหยาบ กล่าวแต่คำที่ไม่มีโทษ เพราะหู ชวนให้รัก จับใจ เป็นของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่ พอใจ ละคำเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้อ พูดถูกกาล พูดแต่คำจริง พูดอิงอรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดแต่คำมีหลักฐาน มีที่อ้างที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร.

(สมมาอาชีโว) โส พืชคามภูตคามสมารมภา ปฏิวิโรโต โหติ, เอกภตติโก โหติ รตตุปรโต, วิโรโต วิกาลโภชนา. นัจจคิตวาทิตวิสุกทสสนา ปฏิวิโรโต โหติ, มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑน วิญฺญสนฺญาณนา ปฏิวิโรโต โหติ, อุจฺจาสนนมหาสนนา ปฏิวิโรโต โหติ, ชาตฺรุปรชตปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อามกธณฺณปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อามกมฺสปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อิตฺถิกุมาริกปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, ทาสีทาสปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, อเชลก ปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, กุกฺกุฏสุทรปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, หตฺถิกวาสุสวลว ปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, เขตตวตฺตฤปฏิกฺคหณา ปฏิวิโรโต โหติ, ทูเตยฺยปหิณฺคมนาญโยคา ปฏิวิโรโต โหติ, กยวิกฺกยา ปฏิวิโรโต โหติ, ตฺลากุฏฺฏ-กํสฺกุฏฺฏ-มานกุฏฺฏา ปฏิวิโรโต โหติ, อุกฺโกฏฺฏน-วณฺณจน-นิกฺกิต-สาจโยคา ปฏิวิโรโต โหติ, ฉะทน-วธ-พฺนฺธน-วิปราโมส-อาโลป-สหสาการา ปฏิวิโรโต โหติ.

เว้นขาดจากการพรากรพืชคามและภูตคาม ฉันทนเดียว เว้นการฉันทนในราตรี งดจากการฉันทนในเวลาวิกาล เว้นขาดจากการฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล เว้นขาดจากการตัดทรง ประดับ และตบแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอม และเครื่องประเทืองผิวอันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว เว้นขาดจากการนอนบนที่นอนอันสูงใหญ่ เว้นขาดจากการรับทองและเงิน เว้นขาดจากการรับธัญญาหารดิบ เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบ เว้นขาดจากการรับสตรีและกุมารี เว้นขาดจากการรับทาสีและทาส เว้นขาดจากการรับแพะและแกะ เว้นขาดจากการรับไก่อและสุกร เว้นขาดจากการรับช้าง-โค-ม้า-และลา เว้นขาดจากการรับไร่นาและที่ดิน เว้นขาดจากการประกอบทูตกรรมและการรับใช้ เว้นขาดจากการซื้อการขาย เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง-การโกงด้วยของปลอม-และการโกงด้วยเครื่องตวงวัด เว้นขาดจากการรับสินบน-การล่อลวง และการตลบตะแลง เว้นขาดจากการตัด-การฆ่า-การจองจำ-การตีชิง-การปล้น-การกรรโชก.

ภิกษุเหล่านั้นย่อมทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การ ลืม ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ย่อมทำความรู้สึกตัว ในการเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด และการนิ่ง.

(สมมาสมาธิ) โส อิมินา จ อริเยน สীগฺขนฺธเณ สมฺนฺนาโคโต, อิมินา จ อริเยน อินฺทฺริยสฺมฺเรน สมฺนฺนาโคโต, อิมินา จ อริเยน สติสมฺปชฺฌเณน สมฺนฺนาโคโต, วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภาชติ -- อรณฺญํ รุกฺขมฺมูลํ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคฺคํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโฆกาฬํ ปลาตปฺถุชฺ. โส ปจฺจมาตฺตํ ปิณฺฑ- ปาตปฏิกฺกนฺโต นิสีหติ ปลลฺงกํ อากฺขิตฺวา, อุชฺฐํ กายํ ปณฺธิชฺชา, ปริมุขํ สตี อุปฏฺฐเปตฺวา. โส อภิชฺฌํ โลเก ปหาย วิคตฺตภิชฺฌเณน เจตฺสา วิหฺรติ, อภิชฺฌาย จิตฺตํ ปริโสเชติ; พฺยาปาทปโทสํ ปหาย อพฺยาปนฺนจิตฺโต วิหฺรติ, สพฺพปาณญฺตฺติตานุกมฺปี, พฺยาปาทปโทสา จิตฺตํ ปริโสเชติ; ถีนมิทฺธํ ปหาย วิคตฺถีนมิทฺธํ วิหฺรติ อาโลกสณฺณิ, สโต สมฺปชฺชาโน, ถีนมิทฺธา จิตฺตํ ปริโสเชติ; อุทฺถจฺจกุกฺกจฺจํ ปหาย อนฺุทฺธโต วิหฺรติ อชฺฌตฺตํ วุปฺสนฺตจิตฺโต, อุทฺถจฺจกุกฺกจฺจา จิตฺตํ ปริโสเชติ; วิจิกิจฺจนํ ปหาย ติณฺณวิจิกิจฺจเณ วิหฺรติ อกถํกถิ กุสฺเลสุ ฌมฺเมสุ, วิจิกิจฺจาย จิตฺตํ ปริโสเชติ.

ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ประกอบด้วยศีลขั้นอันเป็นอริยะอันเป็นอริยะสังวร สติสัมปชัญญะและสันโดษ อันเป็นอริยะเช่นนี้แล้ว ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง ในเวลาภายหลังภัตร เชอกลับจากบิณฑบาตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกาย ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุเหล่านั้นละความเพ่งเล็งในโลก มีจิตปราศจากความเพ่งเล็งอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความเพ่งเล็งได้ ละความประทุษร้ายคือพยาบาท ไม่คิดพยาบาท มีความกรุณา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความประทุษร้าย คือความพยาบาทได้ ละถีนมิทฺธะได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากถีนมิทฺธะ มีความกำหนดหมายอยู่ที่แสงสว่าง มีสติสัมปชัญญะอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทฺธะ ละอุทฺทจฺจกุกฺกจฺจะได้ แล้ว เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบ ณ ภายในอยู่ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทฺทจฺจกุกฺกจฺจะได้ ละวิจิกิจฺจนะได้แล้ว เป็นผู้ข้ามพ้นวิจิกิจฺจนา ไม่มีความกลางแกลงในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมชำระจิตใจให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฺจนาได้.

โส อิมฺ ปญฺจ นีวรเณน ปหาย เจตโส อุปฺกฺกิลเส ปณฺณาย ทฺพฺพลีกรเณ, วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสฺเลหิ ฌมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกชฺ ปีติสุขํ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ปฺน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ วิตกฺกวิจาร์ณํ วุปฺสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาหนํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมฺมาชิชฺ ปีติสุขํ ทฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ. ปีติยา จ วิรคา อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ, สโต จ สมฺปชฺชาโน, สุขณฺจ กาเยน ปฏิสฺเวเทติ, ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ ‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ

เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี.

‘อกุปฺปา เม วิมุตฺติ, อยมฺนฺติมา ชาติ, นตฺถิ ทานิ ปฺุนพฺภโว’ติ. (ม ๒๖)

ความพ้นวิเศษของเราไม่กลับกำเร็บ ชาตินี้เป็นที่สุด ภพใหม่ไม่มีต่อไป.

“เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ เสดลณฺจ ปฏฺิจฺจ วฏฺฏณฺณจ ปฏฺิจฺจ เสดลปฺปทีโป ฉายติ ตสฺสเสว เสดลสฺส จ วฏฺฏณฺญา จ ปริยาทานา อณฺณสฺส จ อนฺุพหารา อนาหาโร นิพฺพายติ; เอวเมว โข ภิกฺขุ กายปริยนฺตํ เวหนํ เวทยมาโน ‘กายปริยนฺตํ เวหนํ เวทยามี’ติ ปชานาติ ชีวิตปริยนฺตํ เวหนํ เวทยมาโน ‘ชีวิตปริยนฺตํ เวหนํ เวทยามี’ติ ปชานาติ ‘กายสฺส เกทา ปริ มรณา อุทฺธํ ชีวิตปริยาทานา อีเรว สพฺพเวทยิตานิ อนภินนฺทิตานิ สีตีมวิสฺสนฺตี’ติ ปชานาติ. ตสฺมา เอวํ สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ อิมินา ปรมฺเณ ปญฺญาธิจฺจฺจาเนน สมฺนฺนาคโต โหติ.

เอสา หิ, ภิกฺขุ, ปรมฺา **อริยา ปญฺญา** ยทฺธิ -- สพฺพทฺฤชฺทฺชเย ฉาณํ.

ดูกรภิกษุ เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน อาศัยน้ำมันและไส้ จึงโพลงอยู่ได้ เพราะสิ้นน้ำมัน และไส้ นั้น และไม่เติมน้ำมันและไส้อื่น ย่อมเป็นประทีปที่หมดเชื้อดับไป ฉนั้นใด ดูกรภิกษุ ฉนั้นนั้นเหมือนกันแล บุคคลนั้นเมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ย่อมรู้สึกว่ กำลังเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ย่อมรู้สึกว่ กำลังเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด และรู้สึกว่ เบื้องหน้าแต่สิ้นชีวิต เพราะตายไปแล้ว ความเสวยอารมณ์ทั้งหมดที่ยินดีกันแล้ว ในโลกนี้แล จักเป็นของสงบ เพราะเหตุฉนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้สึกอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่างยิ่งประการนี้ ก็ปัญญานี้ คือความรู้ในความสัมพันธ์ทั้งปวง เป็นปัญญาอันประเสริฐยิ่ง.

ตสฺส สา วิมุตฺติ สจฺเจ จิตฺตา อกุปฺปา โหติ. ตณฺหิ, ภิกฺขุ, มุสา ยํ โมสฺสมมํ, ตํ สจฺจํ ยํ อโมสฺสมมํ นิพฺพานํ. ตสฺมา เอวํ สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ อิมินา ปรมฺเณ สจฺจฺจาธิจฺจฺจาเนน สมฺนฺนาคโต โหติ. เอตณฺหิ, ภิกฺขุ, ปรมํ **อริยสจฺจ** ยทฺธิ -- อโมสฺสมมํ นิพฺพานํ.

ความหลุดพ้นของเขานั้น จัดว่าตั้งอยู่ในสัจจะ เป็นคุณไม่กำเร็บ ดูกรภิกษุ เพราะสิ่งที่เปลา่ ประโยชน์เป็นธรรมดา นั้นเท็จ สิ่งที่ไม่เลอะเลือนเป็นธรรมดา ได้แก่ นิพพาน นั้นจริง ฉนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยสัจจะอย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัจจะอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่าง ยิ่งประการนี้

ก็สัจจะนี้ คือนิพพาน มีความไม่เลอะเลือนเป็นธรรมดา เป็นสัจจะอันประเสริฐยิ่ง.

ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิทฺสุโน อฺปฺธิ โหฺนฺติ สมตฺตา สฺมาทึนฺนา. ตฺยาสุส ปฺหีนา โหฺนฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺลา ตาลาวตฺถุกฺตา อนฺภาวํกฺตา อายตฺตี อฺนุปฺปาทชฺมฺมา. ตสฺมา เอวํ สมนฺนาคโตะ ภิกฺขุ อิมินา ปฺรเมณ จาคาธิจฺ्ञาเนน สมนฺนาคโตะ โหฺติ.

เอโส หิ, ภิกฺขุ, ปฺรโม **อริโย จาโค** ยทฺธิทํ -- สพฺพฺพฺธิปฺปฏินิสฺสคฺโค.

อนึ่ง บุคคลนั้นแล ยังไม่ทราบในกาลก่อน จึงเป็นอันพร้อมพร้อม สมทานอุปธิเข้าไป อุปธิ เหล่านั้นเป็นอันเขาละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วนแล้ว ถึงความเป็น อีกไม่ได้ มีความไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยการสละอย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่างยิ่งประการนี้ ก็จาคะนี้ คือความสละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นจาคะอันประเสริฐยิ่ง.

ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิทฺสุโน อภิชฺฌา โหฺติ จฺนฺโท สาราโค. สุวาสุส ปฺหีโน โหฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺโล ตาลาวตฺถุกฺโต อนฺภาวํกฺโต อายตฺตี อฺนุปฺปาทชฺมฺโม. ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิทฺสุโน อาฆาโต โหฺติ พฺยาปาโท สมฺปฺโตโส. สุวาสุส ปฺหีโน โหฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺโล ตาลาวตฺถุกฺโต อนฺภาวํกฺโต อายตฺตี อฺนุปฺปาทชฺมฺโม. ตสฺเสว โข ปน ปุพฺเพ อวิทฺสุโน อวิชฺชา โหฺติ สมฺโมโห. สุวาสุส ปฺหีโน โหฺติ อฺจฺฉินฺนฺมฺลฺโล ตาลาวตฺถุกฺโต อนฺภาวํกฺโต อายตฺตี อฺนุปฺปาทชฺมฺโม. ตสฺมา เอวํ สมนฺนาคโตะ ภิกฺขุ อิมินา ปฺรเมณ อฺปฺสฺมาธิจฺ्ञาเนน สมนฺนาคโตะ โหฺติ.

เอโส หิ, ภิกฺขุ, ปฺรโม **อริโย อฺปฺสฺโม** ยทฺธิทํ -- ราคโตะสฺโมหํ อฺปฺสฺโม.

อนึ่ง บุคคลนั้นแล ยังไม่ทราบในกาลก่อน จึงมีอภิขมา คือความพอใจ ความกำหนัดยินดี... จึงมีความอาฆาต คือความพยาบาท ความคิดประทุษร้าย... จึงมีวิชชา คือความหลงมกมาย ราคะ โทสะ โมหะนั้นๆ เป็นอันเขาละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วนแล้ว ถึงความเป็นอีกไม่ได้ มีความไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยความ สงบอย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปสมะอันเป็นธรรมควรตั้งไว้ในใจอย่างยิ่งประการนี้ ก็อุปสมะนี้ คือความเข้าไปสงบราคะ โทสะ โมหะ เป็นอุปสมะอันประเสริฐยิ่ง.

‘ปญฺญํ นปฺปมชฺเชยฺย, สจฺจมนฺรฺกฺเขยฺย, จาคมนฺพฺรฺหฺเมยฺย, สนฺติเมว โส ลิกฺขฺเขยฺยา’ติ.

(ม ๑๔๐)

ไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูนจาคะ พึงศึกษาสันติเท่านั้น.

(อรรถดฺ) ‘อสุมี’ติ, ภิกฺขุ, มณฺณิตเมตํ, ‘อยมหฺมสุมี’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘น ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘รูปี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘อรूपี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘สณฺณี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘อสนฺณี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ, ‘เนวสณฺณีนาสณฺณี ภวิสฺสน’ติ มณฺณิตเมตํ. มณฺณิตํ, ภิกฺขุ, โรโค มณฺณิตํ คณฺโฑ มณฺณิตํ สลฺลํ. สพฺพมณฺณิตานํ ตฺวเว, ภิกฺขุ, สมตฺติกฺกมา มฺุณี สนฺโตะติ วุจฺจติ. มฺุณี โข ปน, ภิกฺขุ, สนฺโตะ น ชายติ, น ชียติ, น มียติ, น กุปฺปติ, น ปิเหติ. ตณฺหิสฺส, ภิกฺขุ, นตฺถิ เยน ชายเถ, อชายมาโน ก็ ชียิสฺสติ, อชียมาโน ก็ มียิสฺสติ, อมียมาโน ก็ กุปฺปิสฺสติ, อกุปฺปมาโน ก็ สลฺล ปิเหสฺสติ? (ม ๑๔๐)

ดูกรภิกษุ ความสำคัญตนมีอยู่ตั้งนี้ว่า ‘มีเรา’ “นี่คือเรา’ ‘จักมีเรา’ ‘จักไม่มีเรา’ ‘เราจักมีรูป’ ‘เราจักไม่มีรูป’ ‘เราจักมีสัญญา’ ‘เราจักไม่มีสัญญา’ ‘เราจักมีสัญญาก็มิใช่’ ‘ไม่มีสัญญาก็มิใช่’ ดูกรภิกษุ ความสำคัญตนจัดเป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร ก็ท่านเรียกบุคคลว่าเป็นมุนีผู้สงบแล้ว เพราะล่วงความสำคัญตนได้ทั้งหมดเทียว และมุนีผู้สงบแล้วแล ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน แม้มุนีนั้นก็ไม่มีความที่จะต้องเกิด เมื่อไม่เกิดจักแก่ได้อย่างไร เมื่อไม่แก่จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตายจักกำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบจักทะเยอทะยาน เป็นอะไร

(พรหมจรรย์ปริโยสานํ) อิติ โข, พฺราหฺมณ, นยิทํ พฺรหฺมจรรย์ํ ลภสฺสการลิลอกานิสฺสํ, น สีสสมฺปทานิสฺสํ, น สมามิสฺมปทานิสฺสํ, น ฉานทสฺสนานิสฺสํ. ยา จ โข อยํ, พฺราหฺมณ, อกุปฺปา เจโตวิมุตฺติ -- เอตตฺตถฺมิทํ, พฺราหฺมณ, พฺรหฺมจรรย์ํ, เอตํ สารํ เอตํ ปริโยสานน”ติ. (ม ๒๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตั้งพรรณนามาจะนั้น พรหมจรรย์นี้ จึงมิใช่มีลาภ สักการะ และความสรรเสริญเป็นอันสงฆ์ มิใช่มีความถึงพร้อมแห่งศีลเป็นอันสงฆ์ มิใช่มีความถึงพร้อมแห่งสมาธิเป็นอันสงฆ์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอันสงฆ์ แต่พรหมจรรย์นี้ มีเจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ เป็นประโยชน์ เป็นแก่น เป็นที่สุด.

เยปิ เต อเหตุํ อตีตมทฺธานํ อรหฺนโตะ สมฺมาสมฺพุทฺธา เตปิ ภควนฺโตะ เอตฺปรมฺเวย สมฺมา ภิกฺขุสงฺฆํ ปฏฺฐิปาเทสุ -- เสยฺยถาปิ เอตฺรหิ มยา สมฺมา ภิกฺขุสงฺโฆ ปฏฺฐิปาทิโต. เยปิ เต ภวิสฺสนฺติ อนาคตมทฺธานํ อรหฺนโตะ สมฺมาสมฺพุทฺธา เตปิ ภควนฺโตะ เอตฺปรมฺเวย สมฺมา ภิกฺขุสงฺฆํ ปฏฺฐิปาเทสฺสนฺติ -- เสยฺยถาปิ เอตฺรหิ มยา สมฺมา ภิกฺขุสงฺโฆ ปฏฺฐิปาทิโต. (ม ๕๑)

ข้อนี้เป็นอย่างนั้น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด ได้มีแล้วในอดีตกาล แม้พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็ทรงให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบเป็นอย่างยิ่ง ได้เพียงเท่านี้ เหมือนเราให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบในบัดนี้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด จักมีในอนาคตกาล แม้พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็จักทรงให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบเป็นอย่างยิ่ง ได้เพียงเท่านี้ เหมือนเราให้ภิกษุสงฆ์ปฏิบัติชอบในบัดนี้.

ปัจฉิมวาจา ปัจฉิมวาจา

“ลียา โข ปนนานนุท, ตุมหากัง เอวมสฺส -- ‘อดีตตตฺถุกัง ปาวจัน, นตฺถิ โน สตฺถา’”ติ. น โข ปเนตัง, อานนุท, เอวํ ทฏฺฐพฺพ. โย โว, อานนุท, มยา ฐมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺจตฺโต, โส โว มมจฺเจเนน สตฺถา.

ดูกรอานนท์ บางทีพวกเขาจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงแล้ว พระศาสดาของพวกเราไม่มี ก็ข้อนั้น พวกเขาไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมใดอันเราแสดงแล้ว วินัยใดอันเราบัญญัติแล้ว แก่พวกเขา ธรรมและวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของพวกเรา โดยกาลล่วงไปแห่งเรา.

ตสฺมาตีหานนุท, อตฺตทีปา วิหฺรธ อตฺตสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา, ฐมฺมทีปา ฐมฺมสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา. กถณฺจานนุท, ภิกฺขุ อตฺตทีโป วิหฺรติ อตฺตสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ, ฐมฺมทีโป ฐมฺมสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ? อิทานนุท, ภิกฺขุ กาเย กายานุสฺสึ วิหฺรติ อาตปฺปี สมนฺชาโน สติมา, วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เวทนาสุ เวทนานุสฺสึ... จิตฺเต จิตฺตานุสฺสึ... ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุสฺสึ วิหฺรติ อาตปฺปี สมนฺชาโน สติมา, วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เอวํ โข, อานนุท, ภิกฺขุ อตฺตทีโป วิหฺรติ อตฺตสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ, ฐมฺมทีโป ฐมฺมสรณฺโณ อนนฺถสรณฺโณ. เย หิ เกจฺจ, อานนุท, เอตฺรหิ วา มม วา อจฺจเยเนน อตฺตทีปา วิหฺริสฺสนฺติ อตฺตสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา, ฐมฺมทีปา ฐมฺมสรณฺหา อนนฺถสรณฺหา, ตมตคฺเค เม เต, อานนุท, ภิกฺขุ ภวิสฺสนฺติ เย เกจฺจ ลิกฺขากามา””ติ.

เพราะฉะนั้น พวกเขาจะมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจะมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด ดูกรอานนท์ อย่างไรก็ตาม ภาษากิจจะชื่อว่า มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจะมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก อย่างนี้แล อานนท์ ภาษากิจจะชื่อว่า มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ดูกรอานนท์ ผู้ใดผู้หนึ่งในบัดนี้ก็ดี โดยที่เราล่วงไปแล้วก็ดี จักเป็นผู้มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุของเราที่เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาจักปรากฏอยู่ในความเป็นยอดยิ่ง.

อิเม โข เต, ภิกขเว, ธมฺมา มยา อภิญญา เทสิตา, เย โว สาธุกั อุกคเหตฺวา อาเสวิตพฺพา
ภาเวตพฺพา พหุลีกาตพฺพา, ยถยิทํ พุรหมจฺริยํ อทฺธนียํ อสุส จิรฺมฺหิติกํ, ตทสุส พหุชน-
หิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानนฺ”ติ. (ที ๑๖)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล อันเราแสดงแล้วด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่งเป็นธรรมที่
บริษัททั้งหมดเที่ยว ฟังพร้อมเพรียงกันประชุม รวบรวม ตรวจตราอรรถด้วยอรรถ พยายาม
ด้วยพยายาม โดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะฟังตั้งอยู่ตลอดกาลยี่ดยาว ตั้งมั่นอยู่สิ้นกาลนาน
พรหมจรรย์นั้นจะฟังเป็นไป เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก
เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทพยดาและมนุษย์
ทั้งหลาย.

มา ปมาตตถ! อย่าประมาท

อิติ โข, ภิกขเว, วิวฺโณ มยา เขโม มคฺโค โสวตฺถิโก ปีติคฺมณียโย, ปิหิตโต กุมฺมคฺโค, อุทโต
โอกจโร, นาสิตา โอกจริกา. ยํ, ภิกขเว, สตฺถารา กรณียํ สวากานํ หิตะสินา อนุกมฺปกน
อนุกมฺปํ อุปาทาย, กตํ โว ตํ มยา. เอตานิ, ภิกขเว, รุกฺขมุลาณี, เอตานิ สุณฺณาคารานิ;
ฌายถ, ภิกขเว, มา ปมาตตถ; มา ปจฺจหา วิปฺปฏิสาริโน อหฺวตฺถ. อयํ โว อมฺหากํ อนุสาสนี”ติ.
(ม ๑๙)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล เป็นอันว่าทางอันปลอดภัย ซึ่งเป็นทาง
สวัสดิ เป็นทางที่พวกเขาควรไปได้ด้วยความปลาบปลื้ม เราได้เผยให้แล้ว (และ) ปิดทางที่
ไม่สะดวกให้ด้วย เนื้อต่อก็ได้กำจัดให้แล้ว ทั้งนางเนื้อต่อก็สังหารให้เสร็จ ดูกรภิกษุทั้งหลาย
กิจอันใด ที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เอ็นดู อาศัยความอนุเคราะห์ แก่เหล่าสาวก
จะพึงทำ กิจอันนั้น เราทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอทั้งหลาย จงฟังพินิจ อย่าประมาท อย่าได้
เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลัง.

นี่เป็นคำพร่ำสอนของเรา แก่พวกเขาทั้งหลาย.

ญาณติโลกะเถระ

เกิด ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๑ ที่ประเทศเยอรมนี

มรณภาพ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ที่ประเทศศรีลังกา

สมัยเด็กรักธรรมชาติ ชอบความเงียบสงบของป่า ถูกเลี้ยงในวัยเด็กแบบคาทอลิก ใฝ่ฝันในวัยเด็กคือเป็นมิชชันนารีในทวีปแอฟริกา วัยรุ่นหนีจากบ้านไปบวชเป็นพระในคริสตศาสนา กลับมาแล้ว ไม่สูบบุหรี่ ไม่กินเหล้า ทานมังสวิรัตติ ชอบอ่านและศึกษาเกี่ยวกับปรัชญา ได้ฟังคำสอนทางพุทธในร้านอาหารมังสวิรัตติ เกิดศรัทธา จึงเดินทางไปศรีลังกาและต่อไปพม่า ได้พบกับพระอานันทเมตเตยยะ แล้วบวชเป็นสามเณร ปฏิบัติกับท่านที่พม่า

ปีต่อมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุได้ฉายาว่า **ญาณติโลกะ** (ผู้รู้ทั้งสามโลก) โดยมีพระ อุ กุมาระเถระ ผู้เชี่ยวชาญด้านอภิธรรมเป็นอุปัชฌาย์ นับเป็นชาวตะวันตกยุคแรกๆ ที่ได้บวชเป็นพระภิกษุในฝ่ายเถรวาท ต่อมาได้ไปปฏิบัติสมาธิกรรมฐานในถ้ำกับพระเถระที่ไม่ปรากฏชื่อ แต่เชื่อกันในสมัยนั้นว่าเป็นพระอรหันต์ หลังจากนั้นเดินทางประเทศศรีลังกา เพื่อมาศึกษาภาษาบาลี ปีแรกพำนักอยู่กับพระชินวรวงศ์ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย ณ อยุธยา-ทูตสยามคนแรกในยุโรป) ในกระท่อมใบไม้บนเกาะเล็กๆ ชื่อว่า จุลลลังกา สันนิษฐานว่าได้เรียนนอสุภกรรมฐานที่นี้ ๒ ปีต่อมากลับไปพม่าและมีงานเขียนชิ้นแรกชื่อ ‘พุทธวจน’ รวบรวมพระพุทธรูปในแนวอริยสัจสี่ ถ่ายทอดจากบาลีเป็นภาษาเยอรมัน ซึ่งได้รับความนิยมมาก ถูกแปลออกไปหลายภาษา ทำให้ชาวตะวันตกได้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง เทียบตรงตามพระพุทธรูปมากขึ้น เมื่อท่านกลับมาที่ศรีลังกาอีกครั้งได้ก่อตั้ง Island Hermitage ขึ้น และให้การอุปสมบท รวมทั้งสอนภาษาบาลี แก่ชาวตะวันตกหลายท่านด้วยกัน ซึ่งต่อมาได้มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่ศาสนาในตะวันตก ตัวอย่างเช่น พระศีลจาระ พระธัมมานุสारी (ซึ่งภายหลังลาสิกขามาเปิดสำนักพิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนา และตั้ง German Pali Society และนิมนต์พระญาณติโลกะเป็นประธานกิตติมศักดิ์) พระญาณโปนิกะ ลามะโกวินทะ พระญาณโมลี พระญาณวีระ พระญาณวิมละ เป็นต้น

พระญาณติโลกะเถระ และลูกศิษย์ท่าน พระญาณโปนิกะ เป็นพระชาวตะวันตกเพียงสองรูปที่ได้มีส่วนร่วมในฉန္ธุรัฐสังคายนา ที่จัดขึ้นที่ประเทศพม่า โดยพระญาณโปนิกะได้รับเกียรติในการอ่านบทเกริ่นนำซึ่งประพันธ์โดยพระญาณติโลกะเถระในพิธีเปิดการสังคายนาครั้งที่ ๖ เสมือนหนึ่ง ฝนพระธรรมคำสอนของพระศาสดาได้ตกลงมาสู่ชาวโลก มีอรรถะและพยัญชนะอันบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้ว จงหายภาชนะอันสะอาดออกมา รับเอาไปดับไฟอวิชชา ที่เผาโลกนี้ ให้เราร้อนเป็นนิത്യ กัณเองเทอญ



ดูกรภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล เป็นอันว่าทางอันปลอดภัย
ซึ่งเป็นทางสวัสดิ เป็นทางที่พวกเธอควรไปได้ด้วยความปลาบปล้ำ
เราได้เผยให้แล้ว (และ) ปิดทางที่ไม่สะดวกให้ด้วย เนื้อต่อก็ได้กำจัดให้แล้ว
ทั้งนางเนื้อต่อก็สังหารให้เสร็จ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจอันใด ที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เอ็นดู
อาศัยความอนุเคราะห์ แก่เหล่าสาวกจะพึงทำ กิจอันนั้น
เราทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว.

